

เอกสารสรุปความรู้
เพื่อการพัฒนาเกษตรกรแบบมีส่วนร่วมในเขตปฏิรูปที่ดิน

เรื่อง

การพัฒนาเกษตรกร แบบมีส่วนร่วม

แนวคิด กระบวนการ และการประยุกต์ใช้
ในเขตปฏิรูปที่ดิน

เรียบเรียงโดย
อาทิตยา พองพรหม

สำนักพัฒนาและถ่ายทอดเทคโนโลยี
สำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม

กรกฎาคม 2569

คำนำ

การพัฒนาชุมชนเกษตรกรรมในปัจจุบัน เผชิญกับความเปลี่ยนแปลงทั้งด้านเศรษฐกิจ สภาพแวดล้อม และโครงสร้างทางสังคมอย่างต่อเนื่อง แนวทางการพัฒนาแบบเดิมที่กำหนดจากส่วนกลางเพียงอย่างเดียว มักไม่สามารถตอบโจทย์ความต้องการของพื้นที่ได้อย่างแท้จริง และประสบการณ์จากการทำงานพบว่า โครงการที่ประสบความสำเร็จ มักเป็นโครงการที่ชุมชนเข้ามามีบทบาทตั้งแต่ต้น ไม่ว่าจะเป็นการร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ หรือร่วมลงมือดำเนินการด้วยตนเอง กระบวนการเหล่านี้ช่วยให้เกิดความเข้าใจบริบทจริงของพื้นที่ และสร้างความรู้สึกเป็นเจ้าของในระยะยาว

เอกสารฉบับนี้จัดทำขึ้นเพื่อเป็นแนวทางเชิงปฏิบัติสำหรับเจ้าหน้าที่และนักพัฒนาที่ทำงานกับชุมชน โดยเน้นการประยุกต์ใช้กระบวนการมีส่วนร่วมของเกษตรกรและคนในชุมชนได้มีโอกาสร่วมคิดวิเคราะห์ สถานการณ์ของตนเอง และร่วมกันกำหนดทิศทางการพัฒนาได้อย่างเหมาะสม เนื้อหาในรายงานนี้ครอบคลุมทั้งหลักการ แนวคิด และกระบวนการที่ผู้อ่านสามารถเลือกและนำไปปรับใช้ได้ ผู้จัดทำคาดหวังว่าเอกสารนี้จะช่วยสนับสนุนการทำงานของเจ้าหน้าที่ที่ทำงานกับเกษตรกร ให้มีความยืดหยุ่นมากขึ้น และสามารถออกแบบกระบวนการที่สอดคล้องกับเกษตรกร และบริบทของแต่ละพื้นที่ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ในโอกาสนี้ ต้องขอขอบคุณ แหล่งข้อมูล องค์กรความรู้ ทุกท่าน ทุกช่องทาง ที่ผู้เขียนได้ศึกษา สรุปร และนำมาเรียบเรียง ส่งต่อให้ผู้สนใจนำไปใช้ประโยชน์ ขอขอบคุณ คุณปริยฉัตร แก้วฟู ผู้ช่วยจัดทำรายงาน และตรวจพิสูจน์อักษร และหากมีข้อผิดพลาด หรือความไม่สมบูรณ์ของรายงาน ผู้เขียนขอน้อมรับไว้ปรับปรุงเพิ่มเติมให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้นในครั้งต่อไป

อาทิตยา พองพรหม
ผู้เชี่ยวชาญด้านการเพิ่มประสิทธิภาพ
การใช้ที่ดินในเขตปฏิรูปที่ดิน
กรกฎาคม 2569

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
คำนำ	ก
สารบัญ	ข
สารบัญตาราง	ค
สารบัญภาพ	ค
ส่วนที่ 1 แนวคิดและหลักการมีส่วนร่วมในการพัฒนาเกษตรกร	1
1.1 บทนำ	1
1.2 ความหมายและประเภทของการมีส่วนร่วม	1
1.3 ระดับการมีส่วนร่วม	3
1.4 หลักการบริหารการมีส่วนร่วมด้วย 4S	3
1.5 กระบวนการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม	4
1.6 ประโยชน์ของการใช้กระบวนการมีส่วนร่วม	6
1.7 อุปสรรคต่อการมีส่วนร่วม	9
1.8 แนวทางการออกแบบกระบวนการมีส่วนร่วม	10
ส่วนที่ 2 การประยุกต์ใช้หลักการมีส่วนร่วมในงานพัฒนาชุมชน	13
2.1 กระบวนการเรียนรู้และส่งเสริมการเกษตรแบบมีส่วนร่วม	13
2.2 กระบวนการของโรงเรียนเกษตรกร (Farmer Field School: FFS)	17
2.3 การเรียนรู้ร่วมเพื่อการเปลี่ยนผ่านของเกษตรกรสู่เกษตรกรยั่งยืน	28
บรรณานุกรม	32

สารบัญตาราง

ตารางที่	หน้า
ตารางที่ 2.1 หมวดหมู่และตัวอย่างตัวชี้วัดคุณภาพของโรงเรียนเกษตรกร	25

สารบัญภาพ

ภาพที่	หน้า
ภาพที่ 1.1 สรุประดับการมีส่วนร่วมของประชาชน	3
ภาพที่ 1.2 สรุปกระบวนการพัฒนาชุมชนมีส่วนร่วม	8
ภาพที่ 1.3 ข้อเสนอแนะในการลงพื้นที่ทำงานกับชุมชน	12
ภาพที่ 2.1 สรุปกระบวนการเรียนรู้และส่งเสริมการเกษตรแบบมีส่วนร่วม	17
ภาพที่ 2.2 บุคลากรสำคัญในการจัดกระบวนการเรียนรู้ของ FFS	19
ภาพที่ 2.3 ภาพจำลองลักษณะการกำหนดพื้นที่ดำเนินการพัฒนาด้วย FFS แบบ Foci Model	22
ภาพที่ 2.4 ประเด็นการวัดผลสัมฤทธิ์จากการดำเนินงาน FFS	26
ภาพที่ 2.5 สรุปภาพรวมกระบวนการโรงเรียนเกษตรกร	27
ภาพที่ 2.6 สรุปขั้นตอนกระบวนการเรียนรู้ร่วมเพื่อการเปลี่ยนผ่านของเกษตรกรสู่เกษตรกรมั่งคั่งยั่งยืน	31

ส่วนที่ 1 หลักการมีส่วนร่วมในงานพัฒนาชุมชน

1.1 บทนำ

การทำงานพัฒนาชุมชนในทางปฏิบัติ มักพบช่องว่างระหว่าง สิ่งที่หน่วยงานวางแผนไว้กับสิ่งที่คนในชุมชนต้องการจริง ช่องว่างนี้มักจะเกิดจากการที่ชุมชนไม่ได้มีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจตั้งแต่ต้น การมีส่วนร่วมในที่นี้ไม่ใช่การจัดประชุมหรือการรับฟังความคิดเห็นเท่านั้นแต่หมายถึงการเปิดโอกาสให้คนในชุมชนได้เข้ามามีบทบาทในทุกขั้นตอน ตั้งแต่การระบุปัญหา การวางแผน ไปจนถึงการดำเนินงานและประเมินผล

จากประสบการณ์ในพื้นที่และกรณีความสำเร็จของกลุ่มเกษตรกรในหลายพื้นที่ พบว่าเมื่อชุมชนได้มีโอกาสกำหนดแนวทางด้วยตนเอง มักจะได้แนวทางที่สอดคล้องกับบริบทจริงมากกว่าและสามารถนำไปปฏิบัติได้ต่อเนื่อง แม้ไม่มีการสนับสนุนจากภายนอกในระยะยาว ในทางกลับกันหากชุมชนมีบทบาทเพียงผู้รับข้อมูลหรือผู้ปฏิบัติตามโครงการมักหยุดลงทันทีเมื่อสิ้นสุดงบประมาณ ดังนั้น การออกแบบกระบวนการมีส่วนร่วมที่เหมาะสม จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่กำหนดความสำเร็จของงานพัฒนาชุมชน

1.2 ความหมายและประเภทของการมีส่วนร่วม

คำว่า **การมีส่วนร่วม** มีการให้ความหมายที่หลากหลาย ขึ้นอยู่กับมุมมองและบริบทของแต่ละหน่วยงาน แต่แก่นสำคัญคือ การที่ประชาชนมีบทบาทในการตัดสินใจเกี่ยวกับเรื่องที่ส่งผลต่อชีวิตของตนเอง ในช่วงแรกแนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมมักหมายถึงการที่ประชาชนเข้ามาช่วยดำเนินกิจกรรมของรัฐ เช่น การเป็นอาสาสมัครหรือแรงงานในโครงการต่าง ๆ แต่ต่อมา แนวคิดได้พัฒนาไปสู่การให้ความสำคัญกับบทบาทของประชาชนในฐานะผู้ร่วมกำหนดทิศทาง ไม่ใช่เพียงผู้ปฏิบัติตาม

ในทางปฏิบัติ การมีส่วนร่วมไม่ได้มีเพียงรูปแบบเดียว แต่สามารถพบได้หลายลักษณะ ขึ้นอยู่กับบทบาทของชุมชนโดยมักพบได้ใน 3 ลักษณะหลัก

- 1) **การมีส่วนร่วมในฐานะเครื่องมือ** ใช้เพื่อสนับสนุนให้โครงการดำเนินไปได้ เช่น การระดมแรงงาน การลดความขัดแย้ง หรือการสร้างความร่วมมือในพื้นที่
- 2) **การมีส่วนร่วมในฐานะกระบวนการ** เน้นให้ประชาชนเข้ามามีบทบาทในทุกขั้นตอนของโครงการ ตั้งแต่การวางแผน ดำเนินงาน ไปจนถึงการประเมินผล
- 3) **การมีส่วนร่วมในฐานะการเสริมพลัง** เป็นระดับที่ชุมชนสามารถกำหนดทิศทางของตนเองได้ มีอำนาจในการตัดสินใจ และสามารถจัดการทรัพยากรได้อย่างอิสระ

ในบริบทของการทำงานกับเกษตรกร การมีส่วนร่วม จึงหมายถึงกระบวนการที่เปิดโอกาสให้เกษตรกรและชุมชนเข้ามามีบทบาทในทุกขั้นตอนของการพัฒนา ตั้งแต่การร่วมกำหนดทิศทาง การร่วมดำเนินงาน การร่วมรับผลประโยชน์ ไปจนถึงการร่วมประเมินผล โดยชุมชนสามารถรวมกลุ่มและจัดการตนเองได้ในระดับหนึ่ง ไม่ใช่เพียงผู้รับโครงการจากภายนอก กระบวนการลักษณะนี้จะช่วยให้การดำเนินงานมีประสิทธิภาพมากขึ้น และส่งเสริมให้เกิดการพัฒนาที่ต่อเนื่องในระยะยาว

1.3 ระดับของการมีส่วนร่วม

เพื่อให้สามารถประเมินคุณภาพของการมีส่วนร่วมได้ชัดเจนมากขึ้น แนวคิดเรื่องระดับของการมีส่วนร่วมถูกนำมาใช้เป็นกรอบในการพิจารณาว่า ชุมชนมีบทบาทมากน้อยเพียงใดในกระบวนการพัฒนา ที่สำคัญคือใครเป็นผู้มีบทบาทในการตัดสินใจจริง

ในหลายพื้นที่ จะพบว่าการมีส่วนร่วมไม่ได้อยู่ในระดับเดียวตลอด แต่ค่อย ๆ ขยับตามบริบทและความพร้อมของชุมชน โดยทั่วไปสามารถแบ่งระดับของการมีส่วนร่วมออกเป็น 7 ระดับ เรียงจากระดับที่ชุมชนมีบทบาทน้อยไปมาก จนถึงระดับที่ชุมชนสามารถขับเคลื่อนตนเองได้ ดังนี้

1) **การมีส่วนร่วมรับข้อมูล** ระดับนี้พบได้บ่อยในช่วงเริ่มต้นของโครงการ โดยเฉพาะในกิจกรรมที่เน้นการสื่อสารจากหน่วยงานเป็นหลัก ทำให้ประชาชนมักอยู่ในฐานะผู้รับข้อมูล เช่น การเข้าร่วมประชุมเพื่อรับฟังคำชี้แจง และมีโอกาสแสดงความคิดเห็นหรือมีอิทธิพลต่อการตัดสินใจค่อนข้างจำกัด

2) **การมีส่วนร่วมโดยการให้ข้อมูล** ประชาชนให้ข้อมูลผ่านแบบสอบถาม การสัมภาษณ์ หรือการเก็บข้อมูลภาคสนาม แต่ไม่ทราบว่าข้อมูลถูกนำไปใช้อย่างไร ระดับนี้พบได้บ่อยในงานวิจัยหรือการสำรวจข้อมูล ซึ่งหากไม่มีการป้อนกลับข้อมูลให้ชุมชน อาจทำให้เกิดความรู้สึกถูกใช้เป็นแหล่งข้อมูลเท่านั้น

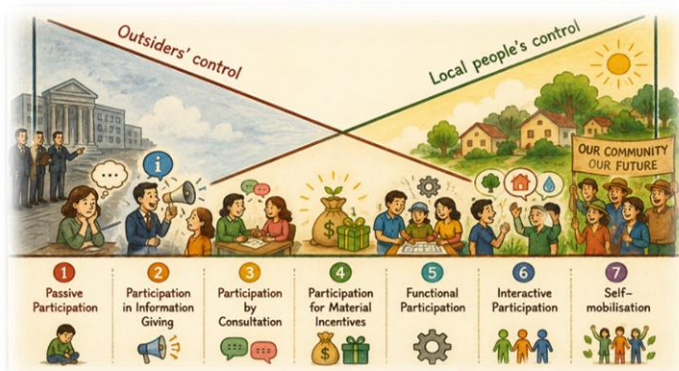
3) **การมีส่วนร่วมโดยการให้คำปรึกษา** มีการเปิดเวทีรับฟังความคิดเห็น หรือจัดประชุมกลุ่มย่อย แต่การตัดสินใจสุดท้ายยังคงอยู่ที่หน่วยงานภายนอก หลายโครงการหยุดอยู่ที่ระดับนี้ แม้จะดูเหมือนมีส่วนร่วม ในขณะที่ในทางปฏิบัติ ชุมชนยังไม่มีอำนาจในการกำหนดทิศทาง

4) **การมีส่วนร่วมเพื่อแลกเปลี่ยนผลประโยชน์** ประชาชนเข้าร่วมกิจกรรมเพราะมีสิ่งตอบแทน เช่น ค่าแรง วัสดุสนับสนุน หรือสิทธิเข้าร่วมโครงการบางอย่าง ระดับนี้ช่วยให้โครงการเดินได้ในระยะสั้น แต่หากขาดแรงจูงใจจากภายใน โครงการมักหยุดเมื่อสิ่งสนับสนุนสิ้นสุด

5) **การมีส่วนร่วมตามบทบาทหน้าที่** ชุมชนมีบทบาทในบางกิจกรรม เช่น การดำเนินงานหรือการจัดการในระดับหนึ่ง แต่ยังไม่ได้มีส่วนในการกำหนดทิศทางหลัก พบได้ในโครงการที่มีการตั้ง “คณะกรรมการชุมชน” แต่กรอบการทำงานยังถูกกำหนดจากภายนอก

6) **การมีส่วนร่วมแบบร่วมคิดร่วมทำ** ชุมชนและหน่วยงานร่วมกันวิเคราะห์ปัญหา วางแผน และดำเนินงาน โดยมีการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นอย่างต่อเนื่อง ระดับนี้เริ่มเห็นพลังของชุมชนชัดเจน และมักนำไปสู่ผลลัพธ์ที่สอดคล้องกับพื้นที่มากขึ้น

7) **การมีส่วนร่วมแบบขับเคลื่อนด้วยตนเอง** ชุมชนสามารถริเริ่ม วางแผน และดำเนินกิจกรรมได้ด้วยตนเอง โดยหน่วยงานภายนอกทำหน้าที่สนับสนุน เป็นระดับที่นำไปสู่ความยั่งยืนในระยะยาว เพราะชุมชนมีทั้งความรู้ ความมั่นใจ และโครงสร้างในการจัดการตนเอง

7 ระดับของการมีส่วนร่วมของประชาชน (Typology of Participation)

เครื่องมือประเมินและยกระดับสถานะการมีส่วนร่วม
เพื่อการพัฒนาโครงการอย่างยั่งยืน

เป้าหมายนักพัฒนา: ประเมินสถานะปัจจุบัน
เพื่อยกระดับสู่กระบวนการที่ชุมชนพึ่งพาตนเองได้

ภาพที่ 1.1 สรุประดับการมีส่วนร่วมของประชาชน

จากระดับการมีส่วนร่วมดังกล่าว นักพัฒนาควรแยกแยะให้ออกระหว่างการมีส่วนร่วมในฐานะเครื่องมือ (Means) ซึ่งอยู่ในระดับที่ 1 - 4 ที่มุ่งเน้นเพียงประสิทธิภาพของโครงการ กับการมีส่วนร่วมในฐานะเป้าหมาย ในระดับที่ 6 - 7 ซึ่งมุ่งเน้นการเสริมสร้างพลังอำนาจ และการปรับเปลี่ยนโครงสร้างอำนาจเพื่อให้ชุมชนสามารถควบคุมวิถีชีวิตของตนเองได้อย่างแท้จริง (Kumar, 2002) ในทางปฏิบัติ โครงการพัฒนาจำนวนมากมักอยู่ในช่วงระดับ 3 - 5 ซึ่งแม้จะมีรูปแบบของการมีส่วนร่วม แต่ยังไม่เพียงพอที่จะสร้างการเปลี่ยนแปลงที่ยั่งยืน สาเหตุสำคัญมักมาจากข้อจำกัดด้านเวลาและงบประมาณ รวมถึง กรอบนโยบายที่กำหนดไว้ล่วงหน้า หรือทัศนคติของผู้ปฏิบัติงานที่ยังมองว่าการตัดสินใจควรอยู่ที่หน่วยงาน อย่างไรก็ตาม หากต้องการให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองได้ในระยะยาว จำเป็นต้องออกแบบกระบวนการให้ขยับไปสู่ระดับ 6 - 7 มากขึ้น โดยเฉพาะในช่วงการวางแผนและการตัดสินใจ ทั้งนี้ การยกระดับการมีส่วนร่วมไม่ได้หมายความว่าทุกโครงการต้องเริ่มที่ระดับสูงสุดทันที แต่ควรพิจารณาให้เหมาะสมกับบริบทของพื้นที่ ความพร้อมของชุมชน และลักษณะของกิจกรรม

1.4 หลักการบริหารการมีส่วนร่วมด้วย 4S

หลักการบริหาร 4S เป็นแนวทางสำคัญในการทำงานกับชุมชน เพื่อเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการต่าง ๆ อย่างเหมาะสม หลักการ 4S ของ ก.พ.ร. ประกอบด้วย 4 เรื่องสำคัญ ได้แก่ Starting

Early, Stakeholders, Suitability และ Sincerity ซึ่งสามารถนำมาใช้เป็นแนวทางในการทำงานพัฒนาชุมชนได้จริง (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาระบบราชการ (ก.พ.ร.), 2560)

Starting Early: เป็นการเริ่มกระบวนการมีส่วนร่วมตั้งแต่ช่วงต้นก่อนมีการตัดสินใจสำคัญ เพราะหากหน่วยงานเปิดรับฟังความคิดเห็นหลังจากกำหนดทุกอย่างไว้แล้ว ประชาชนมักรู้สึกว่าการรับฟังเป็นเพียงขั้นตอนตามระเบียบ ดังนั้น การเปิดโอกาสให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมตั้งแต่แรกจะช่วยให้หน่วยงานเห็นปัญหา ข้อกังวล และความต้องการของคนในพื้นที่ได้ชัดเจน

Stakeholders: เป็นการเปิดพื้นที่ให้ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียทุกกลุ่มเข้ามามีส่วนร่วม ไม่ใช่เฉพาะผู้นำหรือคนที่เข้าถึงข้อมูลได้ง่าย แต่รวมถึงกลุ่มที่อาจได้รับผลกระทบ และกลุ่มที่มักไม่มีโอกาสแสดงความคิดเห็น เช่น ผู้สูงอายุ ผู้หญิง เยาวชน หรือเกษตรกรรายย่อย เพราะแต่ละกลุ่มมีมุมมองและผลกระทบที่แตกต่างกัน

Suitability: การเลือกวิธีการทำงานให้เหมาะกับบริบทของพื้นที่ เนื่องจากแต่ละชุมชนมีวิถีชีวิต ภาษา และข้อจำกัดต่างกัน วิธีการที่ใช้ในพื้นที่หนึ่งอาจใช้ไม่ได้ผลในพื้นที่หนึ่ง ตัวอย่างเช่น การจัดเวทีในเวลาที่ชาวบ้านสะดวก การใช้ภาษาท้องถิ่น หรือการอธิบายข้อมูลด้วยภาพและตัวอย่างที่เข้าใจง่าย สิ่งเหล่านี้ช่วยให้คนในชุมชนเข้าถึงข้อมูลและกล้าแสดงความคิดเห็นมากขึ้น

Sincerity: ความจริงใจในการทำงานกับประชาชน หน่วยงานต้องสื่อสารข้อมูลอย่างตรงไปตรงมา เปิดโอกาสให้ซักถาม และรับฟังความคิดเห็นอย่างจริงจัง รวมถึงต้องชี้แจงว่าความคิดเห็นที่ได้รับถูกนำไปใช้หรือพิจารณาอย่างไร เพราะหากประชาชนรู้สึกว่าการรับฟังไม่มีผลต่อการตัดสินใจ ก็จะทำให้ขาดความเชื่อมั่นต่อกระบวนการทั้งหมด

จากการทำงานพัฒนาชุมชนที่ผ่านมา พบว่าหลักการ 4S ไม่ใช่เพียงแนวคิดทางการบริหาร แต่เป็นสิ่งที่ช่วยให้การทำงานร่วมกับชุมชนเป็นไปได้อย่างขึ้น ลดปัญหาความขัดแย้ง และทำให้ประชาชนยอมรับการดำเนินงานของหน่วยงานมากขึ้น โดยเฉพาะเมื่อประชาชนรู้สึกว่าคุณเองมีส่วนร่วมและได้รับการรับฟังอย่างจริงจัง

1.5 กระบวนการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม

การนำแนวคิดการมีส่วนร่วมไปใช้ในงานพัฒนาชุมชน ไม่ได้หมายถึงเพียงการเปิดเวทีรับฟังความคิดเห็น แต่ต้องออกแบบให้เป็นกระบวนการต่อเนื่องที่ชุมชนเข้ามามีบทบาทในทุกระยะของการพัฒนา และสามารถขับเคลื่อนได้ด้วยตนเองโดยการทำงานพัฒนาชุมชนของ ส.ป.ก. ควรปรับบทบาทของเกษตรกรจาก ผู้รับมาเป็น ผู้ร่วมขับเคลื่อนงานโดยเปิดโอกาสให้เข้ามามีส่วนร่วมในทุกระยะของกระบวนการพัฒนา และนำผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นกลับมาใช้เป็นบทเรียนสำหรับการปรับปรุงในรอบถัดไป

กระบวนการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม โดยทั่วไปสามารถอธิบายได้เป็น 4 ระยะหลัก เพื่อใช้เป็นแนวทางในการประยุกต์ใช้ในพื้นที่ ซึ่งในแต่ละระยะจะมีกระบวนการย่อย หรือกิจกรรมต่าง ๆ ขึ้นอยู่กับบริบทของพื้นที่ โครงการ และผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในกระบวนการ

ระยะที่ 1 : ร่วมคิดและร่วมตัดสินใจ

ระยะนี้เป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญที่สุดเพราะเป็นช่วงของการกำหนดทิศทางของการพัฒนา หากชุมชนไม่ได้มีส่วนร่วมตั้งแต่ระยะนี้ แนวทางที่ได้มักไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงของพื้นที่ โดยในทางปฏิบัติชุมชนควรมีบทบาทในประเด็นต่อไปนี้

- **การวิเคราะห์ปัญหาจากข้อมูลและประสบการณ์จริง** เกษตรกรที่ทำการเพาะปลูกในพื้นที่ ส.ป.ก. มาอย่างต่อเนื่อง ย่อมมีความเข้าใจลักษณะดิน แหล่งน้ำ ช่วงเวลาภัยแล้ง รวมถึงข้อจำกัดของพืช

แต่ละชนิดจากประสบการณ์ตรง ความรู้เหล่านี้มักไม่ปรากฏในฐานข้อมูลของหน่วยงาน การเปิดโอกาสให้เกษตรกรได้ นิยามปัญหาด้วยตนเอง จึงเป็นจุดตั้งต้นที่สำคัญ

- **การกำหนดทิศทางการพัฒนา** ไม่ว่าจะเป็นการตัดสินใจปรับระบบการผลิต เช่น การเลือกแนวทางเกษตรอินทรีย์หรือเกษตรแม่นยำ หรือการรวมกลุ่มในรูปแบบต่าง ๆ ประเด็นเหล่านี้ควรเป็น การตัดสินใจร่วม โดยเกษตรกรมีบทบาทอย่างแท้จริง ไม่ใช่เพียงการรับฟังความคิดเห็นแล้วให้ หน่วยงานตัดสินใจแทน
- **การออกแบบการใช้ที่ดินและทรัพยากร** ทั้งในระดับแปลงเกษตรรายบุคคล และระดับชุมชน เช่น การจัดการแหล่งน้ำ ถนนในไร่นา หรือพื้นที่สาธารณะ ควรสอดคล้องกับการใช้งานจริงของคนในพื้นที่
- **กลไกสนับสนุนและเครื่องมือสนับสนุนกระบวนการ** เช่น เวทีประชาคม การทำแผนที่ชุมชนแบบมีส่วนร่วม หรือการใช้เครื่องมือ Participatory Rural Appraisal (PRA) ซึ่งช่วยให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการคิด และวิเคราะห์ด้วยตนเอง

ระยะที่ 2 : ร่วมทำ

เมื่อได้แนวทางร่วมกันแล้ว ขั้นตอนต่อไปคือการลงมือปฏิบัติ ซึ่งเป็นช่วงที่จะแสดงให้เห็นว่าเกษตรกรไม่ได้ เป็นเพียงผู้รับการสนับสนุน แต่ทำหน้าที่เป็นผู้ดำเนินการหลัก ในบริบทของเกษตรกรในพื้นที่ ส.ป.ก. การร่วม ทำควรครอบคลุมประเด็นสำคัญ ต่าง ๆ เช่น

- **การบริหารจัดการกลุ่มและสถาบันเกษตรกร** ไม่ว่าจะเป็นวิสาหกิจชุมชน กลุ่มแปลงใหญ่ หรือ สหกรณ์ เกษตรกรควรมีอำนาจในการตัดสินใจด้านการบริหาร การเงิน และการตลาดอย่างแท้จริง เพื่อให้กลุ่มมีพลังจากภายใน ไม่ใช่เพียงโครงสร้างที่จัดตั้งขึ้นตามนโยบาย หรือเพื่อรับสิ่งของ หรือ กู้เงินจากสถาบันการเงินที่ร่วมโครงการกับภาครัฐ
- **การจัดการทรัพยากรส่วนกลาง** เช่น ระบบชลประทานขนาดเล็ก เครื่องจักรกลการเกษตร หรือ โครงสร้างพื้นฐานในชุมชน ทรัพยากรเหล่านี้จะได้รับการดูแลอย่างยั่งยืนเมื่อชุมชนเป็นผู้บริหาร จัดการเอง
- **การถ่ายทอดความรู้ระหว่างเกษตรกร** รูปแบบ เกษตรกรสู่เกษตรกร (Farmer to Farmer Approach) มักสอดคล้องกับบริบทชีวิตและสร้างความเชื่อมั่นได้มากขึ้น การสนับสนุนเกษตรกร ต้นแบบให้เป็นผู้ถ่ายทอดความรู้จึงมีความสำคัญมากในกระบวนการส่งเสริมและพัฒนาเกษตรกร
- **การร่วมลงทุนในรูปแบบต่าง ๆ** โดยประเด็นนี้ ไม่จำกัดเฉพาะเงินทุน แต่รวมถึงปัจจัยการผลิต แรงงาน เวลา และทรัพยากรที่มีอยู่ เช่น เมล็ดพันธุ์ กล้าไม้ หรือการแลกเปลี่ยนพันธุ์พืช ปุ๋ยอินทรีย์ การช่วยกันปรับพื้นที่ ซึ่งช่วยสร้างต้นทุนทางสังคมและความรู้สึกเป็นเจ้าของร่วมในเรื่องนั้น ๆ

ระยะที่ 3 : ร่วมรับผล

ระยะนี้เป็นช่วงที่มีความสำคัญมากและมีผลต่อความยั่งยืนของโครงการในระยะยาว แม้โครงการจะ ประสบความสำเร็จตามตัวชี้วัดของหน่วยงาน แต่หากไม่ได้เกิดประโยชน์อย่างเป็นรูปธรรม และผลประโยชน์นั้นไม่ กระจายอย่างเป็นธรรม ความร่วมมือของชุมชนก็อาจลดลงในอนาคต การร่วมรับผลครอบคลุมประเด็นสำคัญ ได้แก่

- ความมั่นคงในสิทธิการถือครองและการใช้ที่ดิน เป็นพื้นฐานสำคัญที่ส่งผลต่อการตัดสินใจลงทุนของเกษตรกร หากไม่มีความมั่นใจในสิทธิ์ระยะยาว รวมถึงสิทธิในการวางแผน และใช้ประโยชน์จากที่ดินแปลงที่ถือครอง การพัฒนาจะไม่เกิดขึ้นอย่างเต็มที่
- ผลตอบแทนทางเศรษฐกิจที่โปร่งใสและเป็นธรรม รายได้หรือผลกำไรจากกิจกรรมควรมีกลไกกระจายที่โปร่งใส ตรวจสอบได้ และสอดคล้องกับการมีส่วนร่วมของสมาชิก
- การเข้าถึงปัจจัยการผลิตและบริการ เช่น แหล่งน้ำ เมล็ดพันธุ์ หรือแหล่งเงินทุน ควรเปิดโอกาสให้ผู้มีส่วนร่วมเข้าถึงอย่างเหมาะสม
- การยอมรับและศักดิ์ศรีของเกษตรกร การให้คุณค่ากับภูมิปัญญาและประสบการณ์ของเกษตรกร เป็นปัจจัยที่ช่วยเสริมความมั่นใจและแรงจูงใจในการพัฒนา
- ความทั่วถึงและเป็นธรรมต่อกลุ่มเปราะบาง ต้องให้ความสำคัญกับกลุ่มที่มีข้อจำกัด เช่น ผู้สูงอายุ เกษตรกรรายย่อย หรือกลุ่มชาติพันธุ์ เพื่อไม่ให้ถูกทิ้งไว้ข้างหลังในกระบวนการพัฒนา

ระยะที่ 4 : ร่วมประเมินผล

กระบวนการทำงานกับเกษตรกรและชุมชนจะสมบูรณ์เมื่อมีการสะท้อนผลและเรียนรู้ร่วมกัน โดยเกษตรกรมีบทบาทในการประเมิน ไม่ใช่เพียงผู้ให้ข้อมูล และการประเมินควรครอบคลุมประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

- ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นจริงเชิงประจักษ์ในการดำรงชีพ นอกเหนือจากตัวชี้วัดเชิงปริมาณ เช่น รายได้ หนี้สิน หรือความต่อเนื่องของอาชีพ
- ความโปร่งใสของการบริหารจัดการ สมาชิกควรสามารถตรวจสอบข้อมูลและมีส่วนร่วมในการตัดสินใจได้
- คุณภาพของกระบวนการมีส่วนร่วม ต้องตั้งคำถามตรงไปตรงมาว่า ชุมชนมีบทบาทจริงเพียงใด และมีกลุ่มใดถูกมองข้าม
- การนำผลไปปรับปรุงแผนงาน ข้อเสนอจากชุมชนควรถูกนำไปใช้จริง และมีการติดตามผลอย่างต่อเนื่อง

สิ่งสำคัญคือ ต้องมีการนำผลการประเมินกลับไปใช้ในการปรับปรุงแผน ไม่ใช่เพียงสรุปรายงานแล้วสิ้นสุดกระบวนการ และทั้ง 4 ระยะนี้เป็นวงจรที่เชื่อมโยงกัน หากขาดระยะใดระยะหนึ่งไป จะส่งผลต่อคุณภาพของกระบวนการทั้งหมด โดยเฉพาะการขาด การร่วมคิด หรือ การร่วมรับผล ซึ่งมักเป็นสาเหตุหลักที่ทำให้โครงการไม่ยั่งยืน ดังนั้น การออกแบบกระบวนการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม จึงต้องมองเป็นภาพรวมทั้งระบบ และให้ความสำคัญกับบทบาทของชุมชนในทุกขั้นตอนอย่างต่อเนื่อง

1.6 ประโยชน์ของการใช้กระบวนการมีส่วนร่วม

การมีส่วนร่วมของชุมชนถือเป็นกลไกสำคัญที่ส่งผลโดยตรงต่อประสิทธิภาพและความยั่งยืนของการพัฒนาในพื้นที่ โดยเฉพาะในบริบทของการพัฒนาเกษตรกรในเขตปฏิรูปที่ดิน ซึ่งมีความหลากหลายทั้งด้านทรัพยากร วิถีชีวิต และข้อจำกัดเฉพาะพื้นที่ จากการดำเนินงานที่ผ่านมาพบว่ากระบวนการที่เปิดโอกาสให้เกษตรกรเข้ามามีส่วนร่วมอย่างแท้จริง สามารถก่อให้เกิดประโยชน์ในหลายมิติ ดังนี้

- **เพิ่มความสอดคล้องของแนวทางพัฒนากับบริบทพื้นที่** การมีส่วนร่วมตั้งแต่ระยะการวิเคราะห์ปัญหาและกำหนดแนวทาง ช่วยให้มาตรการที่ออกแบบสอดคล้องกับสภาพจริงของพื้นที่ ลดความคลาดเคลื่อนจากการใช้แนวทางเดียวกันในทุกพื้นที่
- **ลดความขัดแย้งและสร้างความเข้าใจร่วม** การเปิดพื้นที่ให้ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียได้แลกเปลี่ยนความคิดเห็นตั้งแต่ต้น ช่วยสร้างความเข้าใจในเป้าหมายและข้อจำกัดร่วมกัน ส่งผลให้การดำเนินงานเป็นไปอย่างราบรื่นและลดแรงต้านในระยะปฏิบัติ
- **เพิ่มประสิทธิภาพในการใช้ทรัพยากร** โดยเฉพาะในกรณีที่ชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดลำดับความสำคัญของปัญหาด้วยตนเอง จะช่วยลดการใช้ทรัพยากรที่ไม่ตรงจุดได้มากขึ้น
- **เสริมสร้างศักยภาพและความเข้มแข็งของชุมชน** กระบวนการมีส่วนร่วมช่วยพัฒนาทักษะของเกษตรกรและองค์กรชุมชน ทั้งด้านการคิดวิเคราะห์ การบริหารจัดการ และการทำงานร่วมกัน ส่งผลให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองได้มากขึ้นในระยะยาว
- **สร้างความต่อเนื่องของการพัฒนา** เมื่อชุมชนมีบทบาทตั้งแต่ต้นจนจบ จะเกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของ ส่งผลให้กิจกรรมสามารถดำเนินต่อได้แม้สิ้นสุดการสนับสนุนจากภายนอก ลดความเสี่ยงของโครงการที่หยุดชะงักหลังหมดงบประมาณ

อย่างไรก็ตาม การดำเนินงานแบบมีส่วนร่วมจำเป็นต้องคำนึงถึงข้อจำกัดในทางปฏิบัติ โดยเฉพาะความล่าช้าในระยะเริ่มต้น และต้นทุนแฝงที่เกิดจากกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของชุมชน ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างความเข้าใจและความไว้วางใจ ในขณะเดียวกัน ประเด็นที่ต้องให้ความสำคัญเป็นพิเศษ คือ การบริหารความคาดหวัง ของชุมชน หากกระบวนการมีส่วนร่วมถูกขับเคลื่อนโดยไม่ได้สื่อสารกรอบและข้อจำกัดอย่างชัดเจน อาจทำให้ระดับความคาดหวังสูงเกินกว่าที่โครงการจะรองรับได้ หากไม่สามารถส่งมอบผลลัพธ์ได้ตามที่ตกลงไว้ ผลกระทบจะไม่ได้จำกัดอยู่เพียงความล้มเหลวของโครงการในเชิงตัวชี้วัดเท่านั้น แต่จะส่งผลต่อความเชื่อมั่น ซึ่งเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญ และอาจกลายเป็นอุปสรรคต่อการสร้างความร่วมมือในระยะยาว

ดังนั้น การออกแบบและดำเนินกระบวนการมีส่วนร่วมควรให้ความสำคัญกับการสื่อสารอย่างโปร่งใส การกำหนดขอบเขตที่เป็นไปได้ และการติดตามความคาดหวังของชุมชนอย่างต่อเนื่อง ควบคู่ไปกับการขับเคลื่อนกิจกรรมพัฒนา

1.7 อุปสรรคต่อการมีส่วนร่วม

แม้ว่าการมีส่วนร่วมจะเป็นแนวทางที่ช่วยให้การพัฒนามีโอกาสยั่งยืนมากขึ้น แต่เมื่อทำงานในพื้นที่จริงจะพบว่า การทำให้เกิดการมีส่วนร่วมที่แท้จริง ไม่ได้เกิดขึ้นง่าย และมักมีข้อจำกัดหลายด้านเข้ามาเกี่ยวข้อง และอุปสรรคไม่ได้เกิดจากเรื่องใดเรื่องหนึ่งเพียงอย่างเดียว แต่เป็นผลจากหลายปัจจัยที่เชื่อมกัน ทั้งเรื่องนโยบาย ระบบงาน และความสัมพันธ์ของคนในชุมชนเอง อุปสรรคที่พบได้บ่อย มีดังนี้

- **กรอบการทำงานที่กำหนดจากส่วนกลางไว้แล้ว** หลายครั้งแนวทางหรือกิจกรรมถูกวางไว้ล่วงหน้า ทำให้พื้นที่มีช่องในการปรับไม่มาก แม้จะมีเวทีรับฟังความคิดเห็น แต่สุดท้ายก็อาจเปลี่ยนอะไรไม่ได้มาก ชุมชนจึงมีบทบาทในระดับ “ร่วมทำ” มากกว่าการ “ร่วมตัดสินใจ”
- **ระเบียบและงบประมาณยังไม่ยืดหยุ่นเท่าที่ควร** แม้การทำงานกับชุมชนจำเป็นต้องปรับไปตามสถานการณ์ แต่ในทางปฏิบัติ ขั้นตอนและการใช้จ่ายงบประมาณมักถูกกำหนดไว้ค่อนข้างชัด ทำให้บางครั้งไม่สามารถออกแบบกิจกรรมให้สอดคล้องกับบริบทของพื้นที่ได้อย่างเต็มที่
- **เวลาไม่พอกับการสร้างกระบวนการ** การสร้างความเข้าใจและความไว้วางใจต้องใช้เวลา โดยเฉพาะช่วงเริ่มต้น แต่โครงการมักมีกรอบเวลาชัด ทำให้ผู้ปฏิบัติงานต้องเร่ง หลายขั้นตอนจึงถูกย่อ หรือทำแบบพอให้ครบ
- **โครงสร้างอำนาจในชุมชน** ในบางพื้นที่ เสียงของผู้นำหรือคนบางกลุ่มมีน้ำหนักมาก ขณะที่บางกลุ่ม เช่น ผู้หญิง ผู้สูงอายุ หรือเกษตรกรรายย่อย อาจไม่ได้พูดเต็มที่ ทำให้ภาพของ “การมีส่วนร่วม” ที่เห็นอาจไม่ใช่เสียงของทุกคนจริง ๆ
- **ความพร้อมของชุมชนไม่เท่ากัน** บางชุมชนยังไม่คุ้นกับการวางแผนหรือบริหารจัดการร่วมกันแม้จะเปิดโอกาสให้มีส่วนร่วม แต่ก็อาจยังไม่กล้าแสดงความคิดเห็น หรือยังไม่สามารถรับบทบาทได้เต็มที่ที่ต้องใช้เวลาเรียนรู้ไปพร้อมกัน
- **วิธีคิดของคนทำงานเอง** ในสถานการณ์ที่มีแรงกดดันเรื่องเวลาและผลลัพธ์ ผู้ปฏิบัติงานบางครั้งอาจกลับไปใช้วิธีสั่งการ เพื่อให้โครงการเดินเร็วขึ้น ซึ่งทำให้พื้นที่ของการมีส่วนร่วมลดลงโดยไม่รู้ตัว
- **ความคาดหวังที่สูงขึ้นตามกระบวนการมีส่วนร่วม** เมื่อเปิดโอกาสให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วม ความคาดหวังต่อผลลัพธ์จะเพิ่มขึ้นตามไปด้วย หากไม่สื่อสารข้อจำกัดให้ชัด หรือไม่สามารถทำได้ตามที่พูดไว้ จะกระทบต่อความเชื่อมั่นในระยะยาว

ในภาพรวม จะเห็นว่าการทำงานแบบมีส่วนร่วมไม่ได้ขึ้นอยู่กับ การ จัดเวที เพียงอย่างเดียว แต่ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขหลายด้านที่ต้องจัดสมดุลไปพร้อมกัน ทั้งเรื่องเวลา งบประมาณ และความพร้อมของคนในพื้นที่ แนวคิดนี้สอดคล้องกับกรอบการมองข้อจำกัดของ Kumar (2002) ซึ่งชี้ให้เห็นว่าปัญหาของการมีส่วนร่วมมักเกิดจากหลายมิติร่วมกัน ไม่ใช่แค่เรื่องวิธีการ แต่รวมถึงโครงสร้างและบริบททางสังคมด้วย

จะเห็นว่าประเด็นปัญหาดังกล่าวไม่ใช่ประเด็นที่ไกลตัว แต่เกิดขึ้นจริงในหลายรูปแบบ เช่น ระเบียบที่ทำให้ปฏิบัติงานไม่ได้ หรือโครงสร้างในชุมชนที่ทำให้บางเสียงไม่ถูกได้ยิน ดังนั้น การจะทำให้การมีส่วนร่วมเกิดผลจริง ไม่ได้อยู่ที่การเพิ่มกิจกรรม แต่ต้องเริ่มจากการเข้าใจข้อจำกัดเหล่านี้ และค่อย ๆ ปรับวิธีทำงานให้เหมาะกับแต่ละพื้นที่ ไม่เช่นนั้นการมีส่วนร่วมอาจกลายเป็นเพียงขั้นตอนที่ทำให้ครบ แต่ไม่สร้างการเปลี่ยนแปลงอย่างแท้จริงได้

1.8 แนวทางการออกแบบกระบวนการมีส่วนร่วม

จากอุปสรรคที่มักจะพบในการดำเนินงาน จะเห็นได้ว่าการมีส่วนร่วมไม่สามารถเกิดขึ้นได้จากการเพิ่มกิจกรรมหรือการใช้เครื่องมือเพียงอย่างเดียว แต่ต้องอาศัยการออกแบบกระบวนการที่สอดคล้องกับบริบทของพื้นที่ ทั้งในด้านทรัพยากร เวลา และความพร้อมของผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง โดยการออกแบบกระบวนการมีส่วนร่วมให้เกิดผลอย่างแท้จริงนั้นควรตั้งอยู่บนหลักคิดสำคัญ ดังนี้

- ยึดพื้นที่เป็นตัวตั้ง กระบวนการควรเริ่มจากความเข้าใจบริบทของพื้นที่อย่างรอบด้าน ทั้งทรัพยากร วิถีชีวิต และเงื่อนไขเฉพาะของชุมชน แทนการนำรูปแบบเดียวไปใช้กับทุกพื้นที่โดยไม่ปรับให้เหมาะสม

- ออกแบบให้สอดคล้องกับโครงสร้างอำนาจและความหลากหลายของผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง การมีส่วนร่วมที่มีความหมายไม่ใช่เพียงการเปิดเวที แต่ต้องคำนึงว่าเสียงของกลุ่มต่าง ๆ สามารถเข้าสู่กระบวนการตัดสินใจได้จริงเพียงใด การออกแบบจึงควรมีกลไกที่รองรับความหลากหลายของมุมมองอย่างเป็นรูปธรรม
- สร้างสมดุลระหว่างประสิทธิภาพของโครงการกับคุณภาพของกระบวนการ ภายใต้ข้อจำกัดด้านเวลาและทรัพยากร การดำเนินงานจำเป็นต้องรักษาสมดุลระหว่างการขับเคลื่อนให้บรรลุเป้าหมาย และการเปิดพื้นที่ให้เกิดการเรียนรู้ร่วมอย่างมีคุณภาพ
- มองการมีส่วนร่วมเป็นกระบวนการต่อเนื่อง โดยการมีส่วนร่วมควรเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องในทุกช่วงของการพัฒนา ตั้งแต่การวิเคราะห์ วางแผน ดำเนินงาน ไปจนถึงการประเมินผล เพื่อให้เกิดการเชื่อมโยงของการเรียนรู้ในแต่ละระยะ
- ใช้เครื่องมืออย่างยืดหยุ่น เครื่องมือ PRA เป็นเพียงตัวช่วยในการทำความเข้าใจพื้นที่ การเลือกใช้ควรพิจารณาตามความเหมาะสมของสถานการณ์ มากกว่าการยึดตามรูปแบบหรือขั้นตอนที่กำหนดไว้ล่วงหน้า
- สร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วม (Learning process) กระบวนการที่มีคุณภาพควรเปิดโอกาสให้ทั้งชุมชนและผู้ปฏิบัติงานได้เรียนรู้ไปพร้อมกัน ผ่านการทดลอง ปรับปรุง และสะท้อนผลอย่างต่อเนื่อง

กระบวนการที่ได้ผลมักไม่ได้เกิดจากการออกแบบที่สมบูรณ์แบบตั้งแต่ต้น แต่จะค่อย ๆ พัฒนาไปตามสถานการณ์จริง การรับฟังและความยืดหยุ่นจึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยให้กระบวนการสามารถดำเนินต่อได้อย่างต่อเนื่อง เมื่อชุมชนรู้สึกว่ตนเองมีบทบาทในการกำหนดทิศทาง กระบวนการจะสามารถขับเคลื่อนได้แม้ไม่มี การกำกับจากภายนอก ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญของความยั่งยืนในระยะยาว อย่างไรก็ตาม แม้หลักคิดในการออกแบบ กระบวนการจะช่วยกำหนดทิศทางในภาพรวมได้อย่างชัดเจน แต่ในทางปฏิบัติ การทำงานในพื้นที่ยังคงต้องเผชิญ กับเงื่อนไขที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ การพิจารณาความเสี่ยงและข้อจำกัดที่อาจเกิดขึ้นควบคู่กันไป จึงเป็นส่วนสำคัญ ที่ช่วยให้กระบวนการดำเนินไปได้อย่างราบรื่น

ด้วยเหตุนี้ การออกแบบกระบวนการมีส่วนร่วมจึงจำเป็นต้องพิจารณาทั้งแนวทางที่เหมาะสมควบคู่ กับความเสี่ยงที่อาจเกิดขึ้น เพื่อไม่ให้เกิดการมีส่วนร่วมลดทอนเหลือเพียงรูปแบบ หรือส่งผลกระทบต่อความเชื่อมั่น ของชุมชนในระยะยาว ทั้งนี้ สารสำคัญสามารถสรุปเป็นแนวทางที่ควรยึดถือและข้อที่ควรหลีกเลี่ยง ดังสรุป ในภาพที่ 1.3

นอกจากการตระหนักถึงเงื่อนไขและข้อจำกัดดังกล่าวข้างต้น การทำงานในพื้นที่ยังต้องอาศัยทักษะ เชิงปฏิบัติที่ช่วยให้ผู้ดำเนินงานสามารถปรับตัวได้อย่างเหมาะสมในแต่ละสถานการณ์ ซึ่งแนวทางการปฏิบัติ ภาคสนามที่จะช่วยให้กระบวนการมีส่วนร่วมเกิดขึ้นได้อย่างมีคุณภาพและสอดคล้องกับบริบทของพื้นที่ มีประเด็น ข้อสังเกตดังนี้

- ในช่วงเริ่มต้นของการลงพื้นที่ การใช้เวลากับการฟังมักช่วยให้เข้าใจบริบทได้ลึกกว่าการตั้งคำถามโดยตรง
- การตั้งคำถามที่เปิดกว้างและไม่ชี้นำ ช่วยให้ข้อมูลสะท้อนมุมมองของชุมชนได้ชัดเจนมากขึ้น
- เวทีกลุ่มย่อยมักเปิดโอกาสให้ผู้เข้าร่วมที่ไม่คุ้นเคยกับการพูดในที่สาธารณะสามารถแสดงความคิดเห็น ได้มากขึ้น
- การใช้ภาษาที่สอดคล้องกับบริบทของชุมชน ช่วยลดระยะห่างระหว่างผู้ดำเนินงานและผู้เข้าร่วม
- สิ่งที่ไม่ได้ถูกกล่าวถึงในเวที มักสะท้อนประเด็นสำคัญไม่แพ้สิ่งที่ถูกพูดออกมา

- การตรวจสอบข้อมูลจากหลายแหล่ง ช่วยให้การวิเคราะห์มีความรอบด้านมากขึ้น
- การสื่อสารขอบเขตของการดำเนินงานอย่างชัดเจนตั้งแต่ต้น ช่วยสร้างความเข้าใจร่วมในระยะยาว
- การนำผลกลับไปแลกเปลี่ยนกับชุมชนอย่างต่อเนื่อง ช่วยให้กระบวนการเรียนรู้ไม่หยุดอยู่เพียงครั้งเดียว

ดังนั้น การออกแบบกระบวนการมีส่วนร่วมในทางปฏิบัติ จึงไม่ใช่การกำหนดขั้นตอนที่ตายตัวแต่เป็น การสร้างกรอบการทำงานที่ยืดหยุ่น เข้าใจบริบท และเปิดพื้นที่ให้การเรียนรู้ร่วมกัน เกิดขึ้นได้จริง เมื่อสามารถ เชื่อมโยงหลักคิด เงื่อนไขของการดำเนินงาน และแนวปฏิบัติภาคสนามเข้าด้วยกัน การมีส่วนร่วมจะไม่เป็นเพียง วิธีการ แต่จะกลายเป็นกลไกการพัฒนาที่ชุมชนสามารถขับเคลื่อนได้ด้วยตนเองในระยะยาว ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ ทำให้การพัฒนาไม่หยุดลงพร้อมกับระยะเวลาสิ้นสุดโครงการ

ภาพที่ 1.3 ข้อเสนอแนะในการลงพื้นที่ทำงานกับชุมชน

ส่วนที่ 2 การประยุกต์ใช้หลักการมีส่วนร่วมในงานพัฒนา

ในส่วนที่ 2 นี้ จะเป็นการยกตัวอย่างกระบวนการทำงานที่ใช้หลักการมีส่วนร่วมตามที่น่าเสนอไว้ในส่วนที่ 1 ซึ่งผู้อ่านสามารถเลือกไปประยุกต์ใช้ได้ตามบริบทของงาน กลุ่มเป้าหมายและลักษณะพื้นที่ดำเนินการของตนเอง โดยในเอกสารนี้ ได้นำตัวอย่างการทำงานมานำเสนอไว้ 3 กระบวนการ คือ กระบวนการเรียนรู้และส่งเสริมการเกษตรแบบมีส่วนร่วม (Participatory Learning and Agricultural Extension Process) กระบวนการโรงเรียนเกษตรกร (Farmer Field School Process) และการเรียนรู้ร่วมเพื่อการเปลี่ยนผ่านของเกษตรกรสู่เกษตรกรรมยั่งยืน (Co-Learning for Farmer Transformation: CFT)

2.1 กระบวนการเรียนรู้และส่งเสริมการเกษตรแบบมีส่วนร่วม (Participatory Learning and Agricultural Extension Process)

กระบวนการเรียนรู้และส่งเสริมการเกษตรแบบมีส่วนร่วม คือ กระบวนการเรียนรู้ที่มุ่งเน้นให้เกษตรกรและชุมชนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา โดยเจ้าหน้าที่ส่งเสริมเป็นผู้กระตุ้นและอำนวยความสะดวกให้ชุมชนสามารถวิเคราะห์ปัญหา ค้นหาศักยภาพ และตัดสินใจเลือกแนวทางการพัฒนาได้ด้วยตนเอง หัวใจสำคัญของแนวทางนี้คือการสร้างความเป็นเจ้าของในกระบวนการพัฒนา ซึ่งนำไปสู่การแก้ปัญหาที่ตรงจุด การสร้างความเข้มแข็งจากภายใน และการพัฒนาภาคการเกษตรที่ยั่งยืนอย่างแท้จริง

กระบวนการเรียนรู้และส่งเสริมการเกษตรแบบมีส่วนร่วม มี 5 ขั้นตอนหลัก สรุปได้ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1: การเตรียมความพร้อมและวิเคราะห์ชุมชน

ขั้นตอนนี้เปรียบเสมือนการวางรากฐานที่มั่นคงให้กับกระบวนการทั้งหมด เพราะหากขาดความเข้าใจในบริบทชุมชนอย่างแท้จริงแล้ว การดำเนินงานในขั้นต่อไปก็อาจผิดทิศทางได้ เป้าหมายหลักจึงไม่ใช่แค่การรวบรวมข้อมูล แต่คือการสร้างความไว้วางใจและทำความเข้าใจบริบทและมุมมองของชุมชนในมิติต่าง ๆ อย่างลึกซึ้ง เพื่อให้มั่นใจว่าทุกการวางแผนในอนาคตจะมีความสอดคล้องกับปัญหาและความต้องการที่แท้จริง

ภารกิจสำคัญในขั้นตอนการเตรียมความพร้อม

- การคัดเลือกพื้นที่เป้าหมายในการดำเนินงาน: กำหนดขอบเขตพื้นที่ที่จะดำเนินโครงการให้ชัดเจน โดยอาจพิจารณาจากความพร้อมของชุมชนหรือความรุนแรงของปัญหา
- การเข้าพื้นที่เพื่อสร้างความคุ้นเคย: เริ่มต้นด้วยการลงพื้นที่เพื่อสร้างความสัมพันธ์อันดีกับสมาชิกชุมชน สังเกตการณ์ และค้นหาผู้นำตามธรรมชาติหรือผู้ที่มีบทบาทสำคัญในชุมชน
- การคัดเลือกแกนนำ: ทำงานร่วมกับชุมชนเพื่อคัดเลือกตัวแทนหรือแกนนำกลุ่มอย่างเป็นทางการ เพื่อเป็นกลไกหลักในการประสานงานและขับเคลื่อนกระบวนการ
- การศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลชุมชน: รวบรวมข้อมูลพื้นฐานของชุมชน ทั้งในเชิงกายภาพ สังคม เศรษฐกิจ รวมถึงศึกษาโครงสร้างและบทบาทขององค์กรต่าง ๆ ในพื้นที่
- การกระตุ้นให้ชุมชนเกิดการตระหนักรู้: จัดกิจกรรมเพื่อกระตุ้นให้ชุมชนมองเห็นและตระหนักถึงสถานการณ์ ปัญหา หรือโอกาสในการพัฒนาของตนเอง

- การวิเคราะห์ปัญหาและศักยภาพ: วิเคราะห์ข้อมูลร่วมกับชุมชนเพื่อระบุปัญหา ศักยภาพของพื้นที่ทรัพยากรที่มีอยู่ (คน ความรู้ ทรัพยากรธรรมชาติ) และความต้องการที่แท้จริงของชุมชน

เครื่องมือที่ใช้ในการวิเคราะห์ชุมชน

ในขั้นตอนนี้สามารถประยุกต์ใช้เครื่องมือด้านการศึกษาและวิเคราะห์ชุมชนได้หลากหลายรูปแบบ เพื่อให้ได้ข้อมูลที่รอบด้านและส่งเสริมการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน ตัวอย่างเช่น:

- RRA (Rapid Rural Appraisal): การประเมินสถานะชนบทอย่างแบบเร่งด่วน
- PRA (Participatory Rural Appraisal): การประเมินสถานะชนบทแบบมีส่วนร่วม
- AIC (Appreciative Inquiry Conversation): กระบวนการวางแผนแบบมีส่วนร่วมเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน หรือ การใช้เทคนิคการรวมพลังสร้างสรรค์อนาคต
- SWOT Analysis: การวิเคราะห์จุดแข็ง จุดอ่อน โอกาส และอุปสรรค

ผลลัพธ์ที่ได้จากการวิเคราะห์ข้อมูลในขั้นตอนนี้ จะถูกรวบรวมและนำเสนออย่างเป็นระบบเพื่อสื่อสารกลับไปยังชุมชนในขั้นตอนถัดไป ซึ่งเป็นกุญแจสำคัญในการสร้างความเข้าใจร่วมกัน

ขั้นตอนที่ 2: การจัดการและสื่อสารข้อมูลเพื่อสร้างการยอมรับ

ขั้นตอนนี้ทำหน้าที่เป็นสะพานเชื่อมที่สำคัญระหว่างการวิเคราะห์ปัญหาไปสู่การวางแผนแก้ไข การเปลี่ยน "ข้อมูลดิบ" ที่ได้จากขั้นตอนแรกให้กลายเป็น "องค์ความรู้" ที่ชุมชนเข้าใจและยอมรับร่วมกัน คือหัวใจสำคัญที่จะสร้างแรงผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากภายใน หากการสื่อสารในขั้นตอนนี้ล้มเหลว ชุมชนอาจไม่รู้สึกรถึงความเป็นเจ้าของปัญหา และกระบวนการทั้งหมดก็จะหยุดชะงัก

กิจกรรมหลักในขั้นตอนนี้ ควรประกอบด้วย

- การนำเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูล: จัดเวทีหรือกิจกรรมเพื่อนำเสนอข้อมูลที่ได้จากการวิเคราะห์ในขั้นตอนที่ 1 กลับคืนสู่ชุมชนในรูปแบบที่เข้าใจง่าย เปิดโอกาสให้มีการซักถามและแสดงความคิดเห็น เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้องและตรงกัน
- การจัดการองค์ความรู้: รวบรวมและจัดระเบียบข้อมูลต่าง ๆ ให้เป็นระบบ อาจจัดทำเป็นเอกสาร แผนภูมิ หรือสื่อในรูปแบบอื่น เพื่อให้สามารถนำไปใช้ประโยชน์ในการวางแผนและอ้างอิงได้ง่าย
- การเผยแพร่และขยายผล: สื่อสารและเผยแพร่องค์ความรู้ที่ได้ไปยังสมาชิกชุมชนในวงกว้าง เพื่อให้ทุกคนได้รับทราบข้อมูลและมีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนาอย่างทั่วถึง

เมื่อชุมชนได้เห็นภาพรวมของสถานการณ์ เข้าใจถึงรากของปัญหาและมองเห็นศักยภาพของตนเองอย่างชัดเจนแล้ว ก็จะเกิดความพร้อมที่จะก้าวเข้าสู่ขั้นตอนของการวางแผนเพื่อกำหนดอนาคตของตนเองต่อไป

ขั้นตอนที่ 3: การร่วมกันจัดทำแผนพัฒนา

ขั้นตอนนี้คือจุดเปลี่ยนที่สำคัญจากการรับรู้ปัญหาไปสู่การออกแบบอนาคต โดยมีเป้าหมายสูงสุดคือการทำให้แผนพัฒนาที่เกิดขึ้นเป็นแผนของชุมชนอย่างแท้จริง ไม่ใช่แผนที่เจ้าหน้าที่หยิบยื่นให้ บทบาทของ

นักส่งเสริมคือ การอำนวยความสะดวกให้ชุมชนได้แสดงศักยภาพในการกำหนดวิสัยทัศน์ จัดลำดับความสำคัญ และค้นหาแนวทางแก้ไขปัญหาด้วยตนเอง ซึ่งจะสร้างความรู้สึกรู้สึกเป็นเจ้าของอันเป็นพลังขับเคลื่อนที่สำคัญที่สุด

องค์ประกอบสำคัญของการวางแผนควรประกอบด้วยกิจกรรมหลักดังนี้

- เปิดเวทีให้สมาชิกชุมชน (รายคน/กลุ่ม/ชุมชน) ร่วมกันกำหนดวิสัยทัศน์ เป้าหมาย และกิจกรรมการพัฒนาที่ต้องการ
- การจัดลำดับความสำคัญของปัญหาและความต้องการ: ร่วมกันพิจารณาและจัดลำดับความสำคัญของปัญหาที่ต้องแก้ไขเร่งด่วน หรือกิจกรรมที่ต้องการดำเนินการก่อนหลัง
- การร่วมกันค้นหาแนวทางแก้ไขปัญหา: ระดมสมองเพื่อค้นหาทางออกหรือแนวทางการพัฒนาที่เหมาะสมกับบริบทของชุมชน
- การวางแผนเพื่อสร้างศักยภาพ: กำหนดแนวทางแสวงหาความรู้หรือทักษะที่ยังขาดหายไปเพื่อให้ชุมชนมีความพร้อมสูงสุดในการลงมือทำ
- การกำหนดบทบาทและหน้าที่ความรับผิดชอบ: ระบุผู้รับผิดชอบในแต่ละกิจกรรมอย่างชัดเจน เพื่อให้การขับเคลื่อนแผนเป็นไปอย่างราบรื่น

ขั้นตอนที่ 4: การขับเคลื่อนแผนสู่การปฏิบัติ

ขั้นตอนนี้ แผนงานบนกระดาษจะถูกเปลี่ยนให้เป็นผลลัพธ์ที่จับต้องได้ในพื้นที่ ความสำเร็จไม่ได้วัดแค่การทำกิจกรรมให้ครบ แต่คือความสามารถในการปรับตัวและเรียนรู้ระหว่างการดำเนินงาน โดยเฉพาะการแก้ไขปัญหา อุปสรรค หรือภาวะวิกฤติที่ไม่คาดคิด และสามารถขับเคลื่อนแผนที่วางไว้ให้บรรลุเป้าหมายได้อย่างแท้จริง

กิจกรรมหลักในการขับเคลื่อนแผน

- การขับเคลื่อนแผนและทดลองแนวคิดหรือความรู้ใหม่ ๆ: เริ่มดำเนินกิจกรรมตามแผนที่วางไว้ รวมถึงการทดลองนำเทคโนโลยีหรือแนวคิดใหม่ๆ ที่ได้เรียนรู้มาปรับใช้
- การแสวงหาความร่วมมือและการสนับสนุนเพื่อขับเคลื่อนแผน: ประสานงานกับหน่วยงานภายนอกหรือองค์กรภาคี เพื่อขอรับการสนับสนุนทั้งในด้านงบประมาณ ความรู้ หรือทรัพยากรอื่น ๆ
- การจัดกิจกรรมเพื่อพัฒนาศักยภาพกลุ่มและแกนนำ: จัดอบรมหรือกิจกรรมที่มุ่งเน้นการเสริมสร้างทักษะและความเข้มแข็งให้กับกลุ่มและผู้นำชุมชน
- การสร้างเครือข่ายการเรียนรู้และความร่วมมือ: เชื่อมโยงกลุ่มต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกชุมชน เพื่อสร้างเครือข่ายแลกเปลี่ยนเรียนรู้และช่วยเหลือซึ่งกันและกัน
- การประเมินผลระหว่างการดำเนินงาน: จัดให้มีการประเมินผลเป็นระยะ ๆ เพื่อตรวจสอบความก้าวหน้าและปัญหาที่เกิดขึ้น
- การทบทวนและปรับปรุงกระบวนการทำงาน: นำผลจากการประเมินระหว่างทางมาใช้ทบทวนและปรับเปลี่ยนแนวทางการทำงานให้เหมาะสมยิ่งขึ้น
- การติดตาม สนับสนุน แก้ไขปัญหา และต่อยอดการพัฒนา: เจ้าหน้าที่ส่งเสริมมีบทบาทสำคัญในการติดตามให้กำลังใจ ช่วยเหลือในการแก้ไขปัญหา และมองหาโอกาสในการต่อยอดการพัฒนา

ขั้นตอนที่ 5: การประเมินผลและสรุปบทเรียน

ขั้นตอนสุดท้ายนี้มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการสร้างความยั่งยืน เพราะเป็นการเปลี่ยน "ประสบการณ์จากการทำงานร่วมกันทั้งหมด" ให้กลายเป็นองค์ความรู้และภูมิปัญญาของชุมชน กระตุ้นให้เกิดการสร้างวัฒนธรรมแห่งการเรียนรู้ร่วมกัน เพื่อให้ชุมชนสามารถสรุปบทเรียนจากสิ่งที่เกิดขึ้น นำไปปรับปรุงการทำงาน และวางแผนสำหรับอนาคตได้อย่างเข้มแข็งยิ่งขึ้นด้วยตนเอง กระบวนการจึงไม่ได้สิ้นสุดลง แต่เป็นการเริ่มต้นวงจรการพัฒนาครั้งใหม่ที่ดีกว่าเดิม ดังนั้น หัวใจสำคัญของขั้นตอนนี้ คือ การร่วมกันประเมินผลความสำเร็จของการดำเนินงาน จากนั้น จึงนำสิ่งที่เกิดขึ้นมา สรุปบทเรียน ทั้งในแง่บวกและแง่ลบ เพื่อสกัดเป็นองค์ความรู้ของชุมชน และสุดท้าย คือนำผลลัพธ์ที่ได้ไป ปรับปรุงแผนเพื่อการทำงานต่อไป ทำให้กระบวนการพัฒนามีลักษณะเป็นวงจรการเรียนรู้ที่ต่อเนื่อง

เครื่องมือที่ใช้ในการประเมินผลและสรุปบทเรียน

การประเมินผลและสรุปบทเรียนสามารถใช้เครื่องมือได้หลากหลาย ซึ่งควรเป็นเครื่องมือที่ส่งเสริมการมีส่วนร่วมและการสะท้อนคิดร่วมกัน เช่น:

- AAR (After Action Review): การทบทวนหลังการปฏิบัติ
- การประเมินผลแบบมีส่วนร่วม และการประเมินตนเองผ่านระบบกลุ่มย่อย
- การวิจัย: การศึกษาวิจัยเพื่อประเมินผลกระทบ
- การถอดบทเรียน: กระบวนการสกัดความรู้จากการปฏิบัติ
- การประเมินแบบสะท้อนผล (Reflective Evaluation)

กระบวนการทั้ง 5 ขั้นตอนของการเรียนรู้และส่งเสริมการเกษตรแบบมีส่วนร่วมข้างต้นนี้ ถือเป็นวงจรการเรียนรู้และการทำงานที่ไม่มีที่สิ้นสุด โดยความสำเร็จไม่ได้ขึ้นอยู่กับตัวกระบวนการเพียงอย่างเดียว แต่ยังต้องอาศัยการเลือกใช้เครื่องมือที่เหมาะสมและการสนับสนุนที่ตรงจุดควบคู่กันไปด้วย โดยเฉพาะเครื่องมือในการสร้างปฏิสัมพันธ์และเรียนรู้ รวมถึงการได้รับการสนับสนุนเชิงนโยบายและทรัพยากรในประเด็นที่จำเป็นต่อการพัฒนาที่ยั่งยืน และพบว่าเครื่องมือในการสร้างกระบวนการเรียนรู้และเชื่อมโยงเครือข่าย มีบทบาทสำคัญในการสร้างการมีส่วนร่วม แลกเปลี่ยนเรียนรู้ และสร้างความร่วมมือทั้งภายในและภายนอกชุมชน

นอกจากนี้ การพัฒนาการเกษตรให้ยั่งยืนนั้น จำเป็นต้องอาศัยการสนับสนุนเชิงโครงสร้างในประเด็นสำคัญต่าง ๆ เช่น การพัฒนาแหล่งน้ำ การอนุรักษ์และฟื้นฟูดิน การวางแผนการใช้ที่ดิน และการพัฒนาความรู้เทคโนโลยี และนวัตกรรม เพื่อการส่งเสริมให้เกษตรกรเข้าถึงองค์ความรู้และนวัตกรรมใหม่ ๆ ให้สามารถเพิ่มผลิตภาพและลดต้นทุน และสร้างการเปลี่ยนแปลงที่ดีขึ้นในระดับครัวเรือนได้จริง

ต่อมา FFS ได้ขยายจากประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไปยังภูมิภาคอื่นของโลก ทั้งในเอเชีย แอฟริกา และลาตินอเมริกา ปัจจุบันมีการนำแนวทางนี้ไปใช้ในกว่า 90 ประเทศ และประยุกต์ใช้กับหลายประเด็น ไม่เฉพาะด้านการผลิตพืช แต่รวมถึงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ปศุสัตว์ ประมง การปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ และการพัฒนาชุมชน

อย่างไรก็ตาม เมื่อมีการขยายโครงการ FFS ในหลายประเทศมากขึ้น พบว่าคุณภาพการดำเนินงานในแต่ละพื้นที่มีความแตกต่างกัน บางแห่งยังขาดความเข้าใจในหลักการสำคัญของ FFS ทำให้รูปแบบการดำเนินงานกลับไปคล้ายการอบรมแบบบรรยายทั่วไป องค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ (FAO) จึงได้ทบทวนการดำเนินงาน FFS ในระดับโลกในปี ค.ศ. 2012 เพื่อจัดทำแนวทางสำหรับพัฒนาโครงการ FFS ให้มีคุณภาพและสามารถปรับใช้ได้เหมาะสมกับบริบทของแต่ละพื้นที่ โดยต้องพิจารณาลักษณะปัญหาและเป้าหมายของโครงการร่วมด้วย

2.2.2 ลักษณะเฉพาะและแนวปฏิบัติที่สำคัญของ FFS

(1) **การศึกษาแบบไม่เป็นทางการ:** FFS ได้รับแรงบันดาลใจจากทฤษฎีการเรียนรู้ของผู้ใหญ่แบ่งการเรียนรู้ออกเป็น 3 ด้าน คือ **ด้านเทคนิค (Technical)** มุ่งเป้าไปที่การควบคุมสภาพแวดล้อมทางเทคนิค เช่น การปลูกพืชให้แข็งแรงในระบบนิเวศเกษตรที่ซับซ้อน **ด้านการปฏิบัติ (Practical)** ส่งเสริมให้เกษตรกรปรับปรุงการสื่อสารและการแสดงออกผ่านการวิเคราะห์เชิงวิพากษ์และการนำเสนอข้อสังเกตของตนเอง และ **ด้านการสร้างเสริมศักยภาพ (Empowerment)** ช่วยให้เกษตรกรสามารถเปลี่ยนมุมมองและเตรียมความพร้อมที่จะเผชิญกับปัญหาใหม่ ๆ ได้ด้วยตนเอง

(2) **การบูรณาการภูมิปัญญาท้องถิ่นกับความรู้ทางวิชาการ:** ให้ความสำคัญกับการผสมผสานระหว่างภูมิปัญญาท้องถิ่นกับองค์ความรู้ทางวิชาการ ของคนนอกกับคนในชุมชน ร่วมกันวิเคราะห์ ทดลอง และพัฒนาแนวทางการผลิตที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่อย่างแท้จริง กระบวนการดังกล่าวทำให้ความรู้ที่ได้มีรากฐานในบริบทจริงสามารถนำไปใช้ได้อย่างสอดคล้องและยั่งยืน

(3) **การเรียนรู้จากการลงมือปฏิบัติ:** ใช้วิธีการรวมกลุ่มเกษตรกรเพื่อเข้าร่วมกระบวนการเรียนรู้เชิงปฏิบัติในพื้นที่จริงตลอดฤดูกาลเพาะปลูกหรือวงจรการผลิต เพื่อเสริมสร้างทักษะและความรู้ของเกษตรกรในการวิเคราะห์เชิงวิพากษ์ ทดสอบและตรวจสอบแนวปฏิบัติใหม่ ๆ และช่วยในการตัดสินใจอย่างมีข้อมูล นอกจากนี้ยังมุ่งเสริมสร้างความสามัคคีในกลุ่มเพื่อให้สามารถทำงานร่วมกัน วิเคราะห์ปัญหา และวางแผนการดำเนินการต่อยอดหลังสิ้นสุดวงจรการเรียนรู้

(4) **ใช้แปลงเกษตรเป็นห้องเรียน:** การเรียนรู้ทั้งหมดเกิดขึ้นในพื้นที่ทำงานจริงทั้งแปลงเรียนรู้ร่วมกันและการนำความรู้ไปทดลองปฏิบัติแปลงของตนเอง (เช่น แปลงเกษตรผสมผสาน แปลงนาข้าว แปลงไม้ผล แปลงพืชผัก แปลงสมุนไพร ฯลฯ) โดยเกษตรกรจะแบ่งกลุ่มย่อยเพื่อเก็บข้อมูล วิเคราะห์ อภิปราย นำเสนอ และตัดสินใจร่วมกันในการเลือกกิจกรรม หรือสรุปผลการปฏิบัติเพื่อนำไปขยายผลต่อ

(5) **เจ้าหน้าที่ส่งเสริมทำหน้าที่เป็น ผู้อำนวยการความสะดวก:** เจ้าหน้าที่จะไม่ทำหน้าที่เป็นครูสอนหรือผู้เชี่ยวชาญที่คอยบอกคำตอบ แต่หน้าที่คือ ผู้อำนวยการความสะดวก บทบาทหลักคือการกระตุ้นให้เกษตรกรตั้งคำถาม คิดวิเคราะห์ และแลกเปลี่ยนเรียนรู้กัน จนสามารถค้นพบคำตอบและพัฒนาแนวทางแก้ปัญหาได้เอง การดำเนินงาน FFS ให้มีคุณภาพจึงจำเป็นต้องมีระบบพัฒนาผู้อำนวยการความสะดวกและผู้ฝึกสอนหลัก (Master

Trainers) (ภาพที่ 2.2) อย่างต่อเนื่อง ทั้งด้านวิชาการ กระบวนการเรียนรู้ และทักษะการทำงานกับชุมชน ควบคู่ไปกับการพัฒนาศักยภาพของผู้นำและกลุ่มแกนนำเกษตรกรที่ทำหน้าที่ผู้อำนวยความสะดวกในระดับชุมชน ซึ่งมีบทบาทสำคัญในการขยายผลสู่เกษตรกรกลุ่มใหม่

ภาพที่ 2.2 บุคลากรสำคัญในการจัดกระบวนการเรียนรู้ของ FFS

(6) ใช้หลักสูตรแบบบูรณาการและอิงตามวัฏจักรฤดูกาล: การเรียนรู้จะครอบคลุมตลอดวงจรการผลิต ตั้งแต่การเตรียมดินไปจนถึงการเก็บเกี่ยว โดยบูรณาการศาสตร์ด้านดิน น้ำ ธาตุอาหาร นิเวศวิทยา การเกษตร (พืช สัตว์ ประมง) เศรษฐศาสตร์ การบริหารจัดการ ฯลฯ เข้าไว้ด้วยกัน ทั้งนี้ ปัญหาที่พบในแปลงจะเป็นตัวกำหนดเนื้อหาการเรียนรู้ ความถี่ในการจัดกิจกรรมจะถูกปรับให้เข้ากับหัวข้อการเรียนรู้ เช่น พืชล้มลุก มักจัดขึ้นทุกสัปดาห์ ไม้ผลหรือไม้ยืนต้น อาจจัดขึ้นทุกเดือน เป็นต้น

ระยะเวลาของวงจรการเรียนรู้ทั้งหมดจะแตกต่างกันไปตามประเภทกิจกรรม เช่น 2 - 6 เดือนสำหรับพืชผัก 12 - 18 เดือนสำหรับวนเกษตร หรืออาจยาวนานกว่า 1 ปีสำหรับปศุสัตว์ เพื่อให้ครอบคลุมการเปลี่ยนแปลงตามฤดูกาลทั้งหมด

(7) การวิเคราะห์ระบบนิเวศเกษตร (Agroecosystem Analysis - AESA): AESA ถือเป็นรากฐานสำคัญของ FFS เป็นกระบวนการที่เกษตรกรจะติดตามสังเกตปฏิสัมพันธ์ระหว่างพืช/สัตว์ กับปัจจัยต่าง ๆ ในสภาพแวดล้อม (เช่น แมลง วัชพืช ดิน สภาพอากาศ) อย่างสม่ำเสมอ เพื่อนำข้อมูลมาวิเคราะห์ ตัดสินใจวางแผนการจัดการร่วมกัน โดยมี 4 ระยะ คือ

1. **การสังเกตการณ์ในแปลง:** เกษตรกรจะแบ่งเป็นกลุ่มย่อยเพื่อลงพื้นที่เก็บข้อมูลและสังเกตการณ์ปฏิสัมพันธ์ระหว่างพืช/สัตว์ กับปัจจัยต่าง ๆ ในระบบนิเวศอย่างละเอียด
2. **การวิเคราะห์และบันทึกผล :** แต่ละกลุ่มย่อยจะนำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์ร่วมกัน และสรุปผลลงบนกระดาษโปสเตอร์ ซึ่งมักมีการวาดภาพประกอบเพื่อแสดงสถานการณ์ในแปลง
3. **การนำเสนอผล :** ตัวแทนของแต่ละกลุ่มย่อยจะนำเสนอผลการวิเคราะห์และข้อสรุปของตนเองต่อที่ประชุมใหญ่ เพื่อเปิดโอกาสให้กลุ่มอื่นซักถามและอภิปรายเชิงวิพากษ์

4. การอภิปรายเพื่อตัดสินใจ: ที่ประชุมใหญ่จะร่วมกันสังเคราะห์ข้อมูลจากทุกกลุ่ม และลงมติเป็นเอกฉันท์ว่าจะต้องดำเนินการจัดการแปลงอย่างไรในสัปดาห์ถัดไป

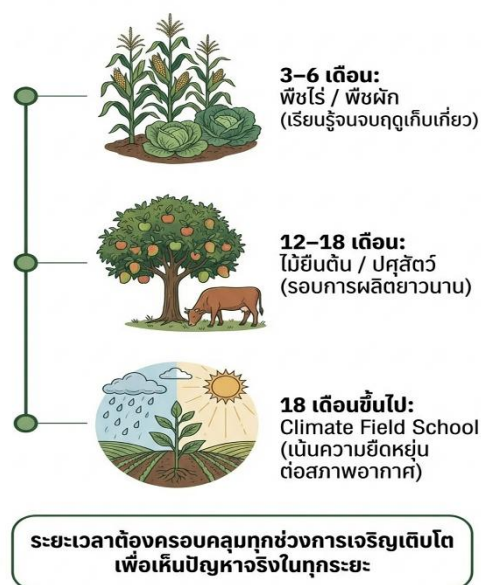
(8) มีการสร้างสื่อการเรียนรู้โดยตัวเกษตรกรเอง: FFS ส่งเสริมให้เกษตรกรจัดทำสื่อของตัวเอง เช่น การวาดภาพ ทำแผนผัง หรือบันทึกข้อมูลจากแปลง สื่อเหล่านี้จะสอดคล้องกับบริบทท้องถิ่น เข้าใจง่าย และใช้สื่อสารแลกเปลี่ยนภายในกลุ่มได้จริง แม้จะเป็นเกษตรกรที่มีข้อจำกัดด้านการอ่านเขียน

(9) เสริมสร้างกระบวนการกลุ่มและความเข้มแข็งของชุมชน: FFS ไม่ได้มุ่งเพียงพัฒนาความรู้ด้านการผลิตเท่านั้น แต่ยังเสริมทักษะการทำงานร่วมกัน ผ่านกิจกรรมที่สร้างการสื่อสาร การทำงานเป็นทีม ภาวะผู้นำ ความรับผิดชอบ และการตัดสินใจแบบมีส่วนร่วม ผลที่ได้คือกลุ่มเกษตรกรและองค์กรชุมชนมีความเข้มแข็ง สามารถวิเคราะห์ปัญหา วางแผน และจัดการทรัพยากรทางการเกษตรร่วมกันได้อย่างมีประสิทธิภาพและยั่งยืน

2.2.3 กรอบเวลาการดำเนินการด้วยโรงเรียนเกษตรกร

ระยะเวลาดำเนินงานเป็นปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อคุณภาพและความต่อเนื่องของการจัดกิจกรรมโรงเรียนเกษตรกร (FFS) การวางแผนโครงการจึงต้องกำหนดกรอบเวลาให้เหมาะสม เพื่อให้การเรียนรู้ของเกษตรกรเกิดขึ้นอย่างเต็มที่ตลอดกระบวนการและบรรลุเป้าหมายที่กำหนดร่วมกัน โดยสามารถแบ่งลักษณะการดำเนินงานตามช่วงเวลาได้ดังนี้

- น้อยกว่า 6 เดือน: ถือว่าสั้นเกินไปสำหรับการดำเนินงาน FFS ที่มีคุณภาพ และควรพิจารณาทางเลือกอื่น
- ไม่เกิน 2 ปี: เป็นระยะเวลาขั้นต่ำที่แนะนำเพื่อให้ได้คุณภาพการดำเนินงานในระดับที่ยอมรับได้ สามารถครอบคลุมกิจกรรมการเรียนรู้ได้อย่างครบถ้วน แต่มีข้อจำกัดในการสนับสนุนกิจกรรมต่อยอด
- มากกว่า 2 ปี: เป็นระยะเวลาในอุดมคติที่เอื้อให้สามารถดำเนินวงจรการเรียนรู้พื้นฐานได้อย่างสมบูรณ์ และมีเวลาเพียงพอสำหรับกิจกรรมต่อยอดรวมถึงการพัฒนาศักยภาพของวิทยากรเกษตรกรเพื่อความยั่งยืนในระยะยาว

2.2.4 กลไกขับเคลื่อนสำคัญของ FFS

(1) กลุ่มเกษตรกรเป้าหมาย: สมาชิกที่เข้าร่วมต้องมีความสมัครใจและพร้อมเข้าร่วมกิจกรรมอย่างต่อเนื่องตามระยะเวลาที่กำหนด คุณสมบัติเบื้องต้นควรเป็นเกษตรกรที่ปฏิบัติงานในแปลงจริง มีทักษะการอ่านเขียนเพื่อการบันทึกข้อมูล เป็นคนช่างสังเกต และมีความพร้อมในการจัดเก็บข้อมูลรายละเอียดปัญหาในแปลงปลูก

เพื่อนำมาวิเคราะห์ร่วมกับกลุ่ม จำนวนเกษตรกรเป้าหมาย ประมาณ 15 – 30 คน หรือจำนวนเกษตรกรขึ้นอยู่กับความเหมาะสมของแต่ละพื้นที่ และเนื้อหา

(2) **วิทยากรพี่เลี้ยง (Facilitator):** ทำหน้าที่เป็นผู้อำนวยความสะดวกหรือ กระบวนกร (Moderator) เพื่อกระตุ้นให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้และปฏิสัมพันธ์ระหว่างสมาชิก วิทยากรต้องผ่านการฝึกอบรมหลักสูตร วิทยากร (Training of Trainers: TOT) เพื่อให้มีความเชี่ยวชาญทั้งในด้านการเกษตรและการจัดการเรียนรู้เชิงรุก (Active Learning) มีทัศนคติที่ดี เปิดใจรับฟัง และสามารถใช้ภาษาท้องถิ่นในการสื่อสารเพื่อสร้างบรรยากาศที่เป็นกันเอง

(3) **หลักสูตรการเรียนรู้** การกำหนดชนิดพืชจะยึดตามปัญหาและความต้องการของเกษตรกรในพื้นที่เป็นสำคัญ เนื่องจากพืชแต่ละชนิดมีระบบนิเวศและการจัดการที่แตกต่างกัน หลักสูตรจึงต้องแยกให้ชัดเจนตามประเภทพืช เช่น โรงเรียนข้าว โรงเรียนผัก หรือโรงเรียนไม้ผล หรือประเด็นอื่น ๆ ทั้งนี้ สามารถเปิดโอกาสให้เกษตรกรที่สนใจทั่วไปเข้าร่วมสังเกตการณ์เพื่อนำแนวคิดไปปรับใช้ในพื้นที่ของตนเองได้

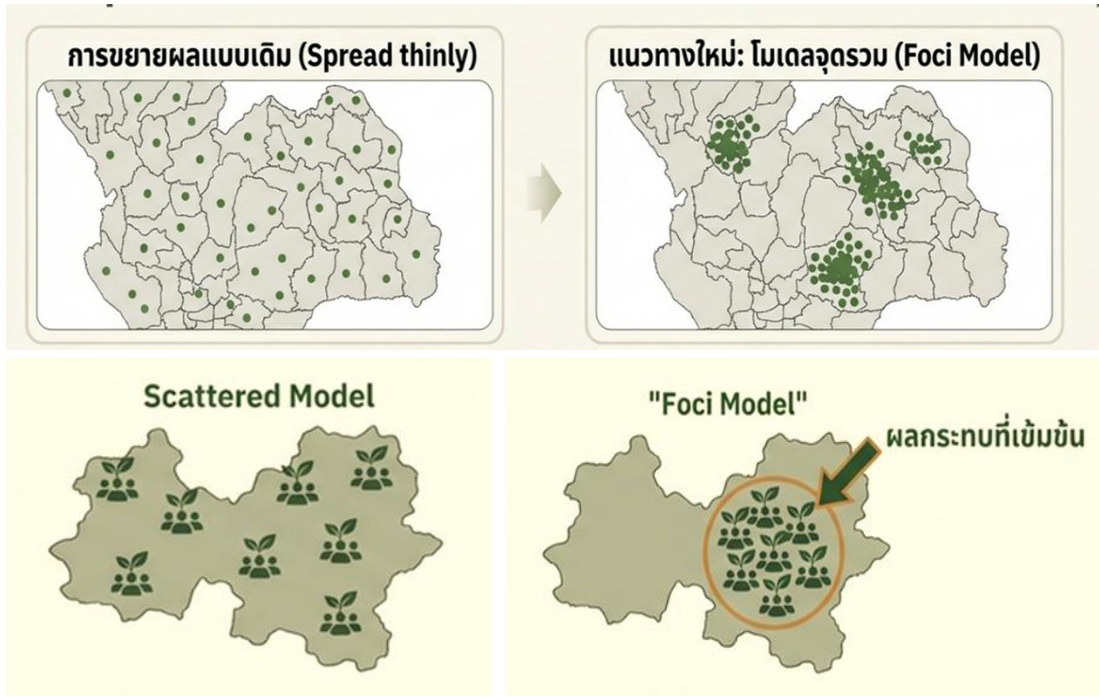
(4) **แปลงเรียนรู้หรือแปลงทดลอง (Co-Learning Plot):** เพื่อใช้เป็นจุดเรียนรู้ร่วม ผ่านการศึกษาทดลอง และเปรียบเทียบผลที่เกิดขึ้นจริง โดยขนาดพื้นที่ที่เหมาะสมจะปรับตามชนิดพืช เช่น พืชไร่ หรือนาข้าว ประมาณ 1 ไร่ และพืชผักประมาณ 1 งาน ส่วนเนื้อหาในการเรียนรู้ขึ้นอยู่กับความต้องการ และความจำเป็นที่จะต้องเรียนรู้สำหรับเกษตรกร เช่น การจัดการศัตรูพืชแบบผสมผสาน (IPM) การออกแบบผังแปลง การจัดการน้ำ การทำธุรกิจเกษตร เป็นต้น

(5) ส่วนสนับสนุนการเรียนรู้

- **สถานที่เรียนรู้:** เน้นความเรียบง่ายและเข้าถึงสะดวก โดยใช้พื้นที่ใกล้กับแปลงเรียนรู้ เช่น ศาลา อเนกประสงค์ บ้านเกษตรกร หรือใต้ร่มไม้ที่เหมาะสม เพื่อให้สามารถเคลื่อนย้ายระหว่างการ ฝึกปฏิบัติในแปลงและการวิเคราะห์ข้อมูลในร่มได้อย่างรวดเร็ว
- **อุปกรณ์การเรียนรู้:** ประกอบด้วยวัสดุเครื่องเขียนพื้นฐานสำหรับการนำเสนอและวาดภาพระบบนิเวศ (เช่น กระดาษฟลิปชาร์ต สีเมจิก สีเทียน สีไม้) และเครื่องมือทางวิทยาศาสตร์เกษตรเบื้องต้น เช่น ชุดวิเคราะห์ดิน ชุดตรวจสอบค่า pH หรือชุดตรวจหาสารพิษตกค้าง เพื่อให้เกษตรกรสามารถตัดสินใจบนพื้นฐานของข้อมูลที่ต้องการ

2.2.5 การกำหนดขอบเขตทางภูมิศาสตร์แบบรายพื้นที่

FAO (2016) ได้สรุปรูปแบบการกำหนดขอบเขตการทำงาน 2 รูปแบบหลัก คือ กระจายกลุ่ม แบบการกระจายอย่างทั่วถึง ซึ่งเป็นการกระจายกลุ่มออกไปในพื้นที่ขนาดใหญ่เช่น กระจายทั่วจังหวัด หรือ ทั่วประเทศ และแบบกระจุกตัวหรือแบบจำลอง Foci (FFS group clustering – Foci model) ซึ่งเป็นรูปแบบที่ FAO (2016) แนะนำมากกว่า เนื่องจากการกำหนดพื้นที่เฉพาะแบบกระจุกตัว (แบบ Foci Model) มีข้อดีอย่างน้อย 5 ประการ คือ (1) สร้างผลกระทบที่ยั่งยืนในพื้นที่นั้น ๆ ผ่านการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างกลุ่ม (2) การสนับสนุนและการให้คำปรึกษาทำได้ง่ายและคุ้มค่ากว่า (3) ส่งเสริมการสนับสนุนซึ่งกันและกันระหว่างวิทยากรในพื้นที่ (4) กระตุ้นให้เกิดการเยี่ยมชมและแลกเปลี่ยนระหว่างกลุ่ม ทำให้เกิดการแข่งขันในเชิงบวก และ (5) เอื้อต่อการดำเนินการร่วมกัน (Collective action) และการสร้างเครือข่าย ซึ่งนำไปสู่การเพิ่มอำนาจต่อรองทางการตลาด

ภาพที่ 2.3 ภาพจำลองลักษณะการกำหนดพื้นที่ดำเนินการพัฒนาด้วย FFS แบบ Foci Model

2.2.6 การสร้างเครือข่ายพันธมิตรในการทำงาน

กระบวนการ FFS ไม่ควรดำเนินงานโดยลำพัง หรือผูกขาดโดยหน่วยงานใดหน่วยงานหนึ่ง แต่ต้องสร้างเครือข่ายภาคีความร่วมมือกับภาคส่วนต่าง ๆ ทั้งภาครัฐ เอกชน องค์กรพัฒนาเอกชน และภาคประชาชน ในท้องถิ่น เพื่อให้เกิดการทำงานที่ส่งเสริมซึ่งกันและกัน ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียที่สำคัญ ได้แก่:

- **องค์กรชุมชน และผู้นำท้องถิ่น:** มีบทบาทสำคัญมาก ในการนำการรวมกลุ่ม สร้างความไว้วางใจและสนับสนุนการขับเคลื่อนในระดับชุมชน ทั้งเรื่องการสร้างกระบวนการเรียนรู้ การประสาน การแก้ปัญหา และการจัดการด้านต่าง ๆ ตลอดกระบวนการ รวมถึงการขยายผล
- **หน่วยงานภาครัฐ:** เช่น หน่วยงานส่งเสริมการเกษตร หน่วยงานพัฒนาชุมชน มีบทบาทในการกำกับดูแล และเชื่อมโยงกลุ่มกับหน่วยงานอื่น ๆ ประสาน ให้คำแนะนำ เป็นพี่เลี้ยง และอำนวยความสะดวก
- **ผู้เชี่ยวชาญด้านวิชาการ:** จากหน่วยงานวิจัยหรือสถาบันการศึกษา สามารถให้การสนับสนุน นวัตกรรมและเทคโนโลยี การวิจัย วิเคราะห์ในห้องปฏิบัติการ และเทคนิคเฉพาะทางต่าง ๆ ได้
- **หน่วยงานอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง:** หน่วยงานอื่นในที่นี้ รวมถึงองค์กรพัฒนาเอกชน องค์กรภาคประชาชน และเอกชน ที่เกี่ยวข้องในแต่ละช่วงของห่วงโซ่การผลิตของเกษตรกรตั้งแต่ต้นน้ำถึงปลายน้ำ โดยในปัจจุบัน นอกจากการผลิต แล้วปัจจัยด้านการตลาดและการประกอบการธุรกิจเกษตรและกิจการเกี่ยวเนื่อง กิจการด้านบริการด้านการเกษตร มีความสำคัญอย่างยิ่ง ดังนั้น การทำงานร่วมกันจะช่วยสร้างพลังเสริม (Synergy) และหลีกเลี่ยงความซ้ำซ้อน

2.2.7 การกำหนดเนื้อหาการเรียนรู้

หลักสูตรของโรงเรียนเกษตรกร (FFS) เป็นส่วนสำคัญของกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดจากการร่วมคิดและร่วมออกแบบของเกษตรกรในชุมชน เพื่อให้สอดคล้องกับปัญหา สภาพพื้นที่ และความต้องการที่แท้จริงของผู้เรียน โดยมีแนวทางดำเนินงานสำคัญ ดังนี้

1. ศึกษาความต้องการของชุมชนเริ่มจากการสำรวจข้อมูลพื้นฐาน พุดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็น และวิเคราะห์ปัญหาร่วมกับคนในชุมชน เพื่อค้นหาประเด็นสำคัญที่เกษตรกรต้องการเรียนรู้และนำมาใช้ในการกำหนดกิจกรรมหลักของโรงเรียนเกษตรกร
2. กำหนดกิจกรรมการเรียนรู้ร่วมกันเกษตรกรร่วมกันค้นหาปัญหา ทดลองวิธีแก้ไข และเรียนรู้จากสถานการณ์จริงในแปลงเรียนรู้ โดยใช้กิจกรรมสำคัญ เช่น การสังเกตและวิเคราะห์สภาพแปลง การทดลองเปรียบเทียบวิธีการผลิต และการเรียนรู้หัวข้อพิเศษตามความสนใจของกลุ่ม
3. จัดทำแผนการเรียนรู้กำหนดหัวข้อ กิจกรรม วิธีการเรียนรู้ และช่วงเวลาการจัดกิจกรรมให้ชัดเจน เพื่อใช้เป็นแนวทางในการดำเนินงาน แต่สามารถปรับเปลี่ยนได้ตามสถานการณ์ ปัญหา และความก้าวหน้าของกลุ่มเกษตรกร
4. เชื่อมโยงการเรียนรู้กับคุณภาพชีวิตของชุมชนโรงเรียนเกษตรกรไม่ได้มุ่งเน้นเฉพาะเรื่องการผลิตทางการเกษตร แต่ยังให้ความสำคัญกับเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิตของครอบครัวและชุมชน เช่น สุขอนามัย โภชนาการ บทบาทหญิงชายในชุมชน และทักษะในการดำเนินชีวิต เพื่อให้การพัฒนาด้านการเกษตรนำไปสู่คุณภาพชีวิตที่ดีและความเป็นอยู่ที่ดีมั่นคงของชุมชนในระยะยาว

2.2.6 ขั้นตอนกระบวนการของโรงเรียนเกษตรกร

กระบวนการ FFS คือ วงจรการเรียนรู้ที่ยึดโยงกับระยะการเติบโตของพืชตลอดฤดูกาล โดยแบ่งออกเป็น 3 ระยะหลัก ดังนี้:

ระยะที่ 1: การเตรียมการ ระยะนี้มักใช้เวลาประมาณ 1 - 3 เดือนก่อนเริ่มฤดูกาลผลิต เพื่อเตรียมความพร้อมของทั้งพื้นที่และบุคลากร:

- **การลงพื้นที่และสำรวจ:** ทำการสำรวจบริบทชุมชนเพื่อระบุพืช สัตว์ หรือเป้าหมายหลักในการเรียนรู้ ค้นหาปัญหาที่ต้องการแก้ไข คัดเลือกแปลงเรียนรู้ และเปิดรับสมัครเกษตรกรที่มีความสนใจร่วมกัน ให้มารวมกลุ่มกัน
- **การเตรียมผู้อำนวยความสะดวก:** จัดอบรมเจ้าหน้าที่ส่งเสริมหรือตัวแทนเกษตรกรที่จะมาทำหน้าที่เป็น "ผู้อำนวยความสะดวก (Facilitator)" ให้มีความเข้าใจทั้งด้านเทคนิคและกระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม

- **การจัดตั้งกลุ่มและออกแบบหลักสูตร:** รวมกลุ่มเกษตรกร (ประมาณ 15-30 คน) กำหนดโครงสร้างกลุ่ม สร้างข้อตกลงร่วมกัน และออกแบบการทดลอง รวมถึงวางแผนหลักสูตรให้สอดคล้องกับปัญหาจริงในพื้นที่

ระยะที่ 2: การดำเนินการเรียนรู้ (Basic FFS Cycle) ระยะนี้คือหัวใจสำคัญ ใช้เวลาตั้งแต่ 3 - 18 เดือน ขึ้นอยู่กับรอบวงจรชีวิตของพืชหรือสัตว์เป้าหมาย โดยกลุ่มจะมีการนัดหมายพบปะกันอย่างสม่ำเสมอ (เช่น ทุกสัปดาห์) ตลอดฤดูกาล ขั้นตอนในระยะนี้ ได้แก่:

- **การพบปะเรียนรู้ประจำวัน:** โดยทั่วไปจะใช้เวลาประมาณครึ่งวัน ซึ่งจะประกอบด้วย 3 กิจกรรมหลักที่ขาดไม่ได้ คือ:
 1. **การวิเคราะห์ระบบนิเวศเกษตร:** เป็นกระบวนการ 4 ขั้นตอน เริ่มจากให้กลุ่มย่อยลงแปลงเพื่อสังเกตการณ์ นำข้อมูลมาวิเคราะห์และวาดภาพสรุป นำเสนอผลงานต่อกลุ่มใหญ่ อภิปรายและตัดสินใจร่วมกันว่าจะจัดการแปลงอย่างไรในสัปดาห์ต่อไป
 2. **หัวข้อพิเศษ:** การให้ความรู้เชิงลึกเพิ่มเติมตามช่วงเวลาการเจริญเติบโต หรือความคืบหน้าของการปฏิบัติตามแผนการผลิตรายบุคคล หรือตอบสนองต่อปัญหาที่เกษตรกรพบในขณะนั้น
 3. **กิจกรรมกลุ่มสัมพันธ์ (Group Dynamics):** สอดแทรกกิจกรรมเพื่อสร้างความตื่นตัว พัฒนาทักษะการทำงานเป็นทีม และการแก้ปัญหา
- **การทดลองและพัฒนาเทคโนโลยีแบบมีส่วนร่วม (PTD):** เกษตรกรจะได้ลงมือทำแปลงทดลอง เปรียบเทียบระหว่างวิธีการจัดการแบบดั้งเดิมของตนเอง กับวิธีการทางเลือกใหม่ ๆ เพื่อพิสูจน์ผลลัพธ์ด้วยตนเอง
- **วันถ่ายทอดความรู้ (Field Day):** เมื่อใกล้สิ้นสุดฤดูกาล อาจมีการจัดงาน Field Day เพื่อเปิดโอกาสให้กลุ่มนำเสนอผลการทดลองและบทเรียนที่ได้รับ แลกเปลี่ยนกับเกษตรกรคนอื่น ๆ ในชุมชน
- **การจบหลักสูตร (Graduation):** จัดกิจกรรมสรุปผลการเรียนรู้และมอบใบประกาศนียบัตรเมื่อจบฤดูกาล เพื่อรับรองความสำเร็จและสร้างความภาคภูมิใจ

ระยะที่ 3: หลังจบหลักสูตร เพื่อให้เกิดความยั่งยืนและการพัฒนาอย่างต่อเนื่องเป็นกิจกรรมต่อยอดที่กลุ่มริเริ่มขึ้นเอง เช่น การสร้างเครือข่าย การวิจัยเพิ่มเติม หรือการสร้างรายได้

- **ขยายผลโดยเกษตรกร:** เกษตรกรที่ผ่านการอบรมและมีความพร้อม สามารถนำรูปแบบนี้ไปจัดตั้งและเป็นผู้อำนวยความสะดวกให้กลุ่มโรงเรียนเกษตรกรรุ่นต่อไปด้วยตนเอง
- **ต่อยอดกิจกรรม:** กลุ่มอาจนำความรู้ไปต่อยอดเป็นกิจกรรมรวมกลุ่มทางการตลาด การออมทรัพย์ เครือข่ายเกษตรกร หรือดำเนินการวิจัยแก้ปัญหาอื่นๆ ต่อไป

- **การติดตามผล:** เจ้าหน้าที่ส่งเสริมยังคงต้องหมั่นลงพื้นที่เยี่ยมเยียนและให้คำปรึกษาแก่กลุ่มที่จบไปแล้ว เพื่อไม่ให้เกษตรกรรู้สึกถูกทอดทิ้ง
- **สรุปบทเรียนและการนำเสนอผลการเรียนรู้:** ในทุกๆ สัปดาห์ ตัวแทนกลุ่มจะต้องนำเสนอผลการวิเคราะห์ AESA เพื่อให้กลุ่มใหญ่ร่วมกันตัดสินใจ และเมื่อสิ้นสุดฤดูกาลเพาะปลูกจะมีการสรุปผลภาพรวมในประเด็นที่กำหนด เช่น เปรียบเทียบต้นทุนการผลิต (สรุปรายรับ-รายจ่ายเปรียบเทียบ) และสรุปภาพรวมระบบนิเวศโดยจัดทำเป็นกราฟแสดงความเคลื่อนไหวของปริมาณศัตรูพืชและศัตรูธรรมชาติตลอดฤดูกาล เพื่อเป็นข้อมูลประกอบการตัดสินใจในฤดูกาลถัดไป
- **การจัดทำรายงานการดำเนินงานโรงเรียนเกษตรกร** โดยเจ้าหน้าที่ที่ร่วมกับผู้นำเกษตรกรเป็นการรวบรวมข้อมูลทั้งหมดตั้งแต่เริ่มต้นจนจบกระบวนการจัดทำเป็นรูปเล่มรายงาน ซึ่งประกอบด้วยข้อมูลพฤติกรรมการเพาะปลูก หลักสูตร รายละเอียดการจัดทำแปลงเรียนรู้ สรุปเปรียบเทียบต้นทุน และข้อเสนอแนะ เพื่อใช้เป็นประโยชน์ในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้และขยายผลไปยังเกษตรกรกลุ่มอื่น ๆ ต่อไป

2.2.7 ตัวชี้ความสำเร็จของ FFS

สำหรับ การดำเนินโครงการของหน่วยงานภายนอก การติดตามและประเมินผลเป็นขั้นตอนสำคัญของการดำเนินงานโครงการ ตัวชี้วัดคุณภาพของโรงเรียนเกษตรกร (Farmer Field School: FFS) เป็นเครื่องมือสำคัญที่ใช้ในการติดตาม ประเมินผล และกำกับการดำเนินกิจกรรมภาคสนาม เพื่อให้มั่นใจว่ากระบวนการเรียนรู้เป็นไปตามหลักการของ FFS และสามารถพัฒนาศักยภาพของเกษตรกรได้อย่างแท้จริง โดยมีตัวอย่างประเด็นตัวชี้วัดที่สำคัญดังตารางที่ 2.1

ตารางที่ 2.1 หมวดหมู่และตัวอย่างตัวชี้วัดคุณภาพของโรงเรียนเกษตรกร

หมวดหมู่	ตัวอย่าง ตัวชี้วัด
ข้อมูลกลุ่ม	มีการจดทะเบียน สมาชิก 15 - 30 คน มีความสนใจร่วมกัน มีข้อบังคับ มีความหลากหลายทางเพศและวัยที่เหมาะสม
ผู้อำนวยความสะดวก	ผ่านการฝึกอบรม FFS มีทักษะการอำนวยความสะดวก ไม่ใช้การบรรยาย มีความสามารถทางเทคนิค
การจัดการและวินัย	การเข้าประชุมอย่างน้อย 70 - 80% ปฏิบัติตามกฎหมายของกลุ่ม ความโปร่งใสในการจัดการการเงิน
ผู้นำและการใช้สิทธิ	ผู้นำที่ดีและโครงสร้างที่ชัดเจน การเลือกตั้งเจ้าหน้าที่ตามระบอบประชาธิปไตย
การทดลองของกลุ่ม	มีพื้นที่เรียนรู้และแปลงทดลอง การเลือกหัวข้อตามความต้องการ ทำ AESA อย่างสม่ำเสมอ เป็นการศึกษาเปรียบเทียบ (ไม่ใช่การสาธิต)
กระบวนการเรียนรู้	หลักสูตรที่ตกลงร่วมกันโดยเกษตรกร มีความยืดหยุ่นและครอบคลุมประเด็นรอบด้าน (เช่น เกษตร สุขภาพ สิ่งแวดล้อม การตลาด ฯลฯ)

หมวดหมู่	ตัวอย่าง ตัวชี้วัด
สัญญาณของความเข้มแข็ง	เกษตรกรมีความมั่นใจ เป็นเจ้าของกระบวนการ มีส่วนร่วมในการตัดสินใจ มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์
ความยั่งยืน	ความสามารถในการระดมทรัพยากรในท้องถิ่น มีการแบ่งปันค่าใช้จ่าย มีการเชื่อมโยงกับโครงการอื่น มีกิจกรรมสร้างรายได้
การจัดทำเอกสาร	มีการบันทึกกิจกรรม รายชื่อสมาชิก ข้อมูลการผลิต การเข้าประชุม และรายงานการประชุมอย่างดี
แนวโน้มผลลัพธ์	การปรับปรุงโดยรวมในครัวเรือน (ที่อยู่อาศัย รายได้ อาหาร สุขภาพ) การยอมรับและปรับใช้แนวปฏิบัติที่ดีขึ้น

อย่างไรก็ตาม นอกจากการบันทึกข้อมูลและการเยี่ยมเยียนติดตามงานแล้ว ปัจจุบันมีการใช้เครื่องมือสมัยใหม่ เช่น LINE เพื่อสร้างเครือข่ายผู้อำนวยความสะดวกในการแลกเปลี่ยนข้อมูล แก้ไขปัญหา และส่งเสริมนวัตกรรมอย่างรวดเร็ว

นอกจากนี้ การประเมินผลสัมฤทธิ์ที่เกิดขึ้นกับกลุ่มเป้าหมาย คือ เกษตรกร สามารถพิจารณาประเด็นต่าง ๆ ดังตัวอย่างในภาพที่ 2.4

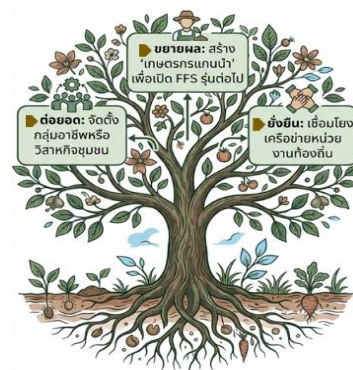

ภาพที่ 2.4 ประเด็นการวัดผลสัมฤทธิ์จากการดำเนินงาน FFS

2.2.8 การต่อยอดจากวงจรการเรียนรู้พื้นฐาน

หลังสิ้นสุดวงจรการเรียนรู้พื้นฐาน กลุ่ม FFS ที่เข้มแข็งมักจะพัฒนากิจกรรมต่อยอด ซึ่งโครงการควรมีความยืดหยุ่นเพื่อสนับสนุนทิศทางใหม่ๆ เช่น:

- การวิจัยเชิงประยุกต์เพื่อการปรับใช้: การทดลองในเชิงลึกมากขึ้น
- หลักสูตรเพิ่มเติม: เช่น โรงเรียนธุรกิจเกษตรกร (Farmer Business Schools) หรือการเพิ่มทักษะชีวิต การอ่าน การเขียน การบริหารการเงิน ฯลฯ

- การกระจายความหลากหลายของวิถีชีวิต: กิจกรรมสร้างรายได้ การตลาดร่วมกัน หรือกลุ่มออมทรัพย์
- การดำเนินการในระดับชุมชน/ภูมิภาค: การจัดการลุ่มน้ำ การฟื้นฟูทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์
- การสร้างเครือข่าย FFS (FFS Networking): เพื่อแลกเปลี่ยนข้อมูล เพิ่มอำนาจต่อรองทางการตลาด และการสนับสนุนซึ่งกันและกัน

ภาพที่ 2.5 สรุปภาพรวมกระบวนการโรงเรียนเกษตรกร

2.3 การเรียนรู้ร่วมเพื่อการเปลี่ยนผ่านของเกษตรกรสู่เกษตรกรยั่งยืน (Co-Learning for Farmer Transformation: CFT)

2.3.1 ขั้นตอนการดำเนินงาน

กระบวนการปรับเปลี่ยนสู่เกษตรกรยั่งยืน คือ วงจรของการเรียนรู้และลงมือปฏิบัติอย่างต่อเนื่องที่เจ้าหน้าที่ส่งเสริม สามารถนำไปใช้ในการจัดกระบวนการเรียนรู้และส่งเสริมสนับสนุนให้เกษตรกร สามารถนำไปปรับใช้ได้จริง เพื่อสร้างการเปลี่ยนแปลงอย่างเป็นรูปธรรม โดยเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องเข้าไปเป็นพี่เลี้ยง และสนับสนุนการขับเคลื่อนตามความเหมาะสมเช่น การเป็นผู้อำนวยความสะดวกจัดเวทีเรียนรู้ การสนับสนุนความรู้ ข้อมูลที่จำเป็น ตลอดจนปัจจัยพื้นฐานการผลิตต่าง ๆ ที่ช่วยส่งเสริมให้เกษตรกรเริ่มต้นลงมือปฏิบัติได้เร็วขึ้น โดยมีกระบวนการดังกล่าวมี 8 ขั้นตอนหลัก สรุปได้ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 วิเคราะห์ตนเอง วิเคราะห์พื้นที่ เริ่มจากการกระตุ้นให้เกษตรกรแต่ละรายที่เข้าร่วมโครงการ/กิจกรรม สำรวจและทำความเข้าใจตนเอง ทั้งในด้านทรัพยากรที่มีอยู่ เช่น ที่ดิน แรงงาน ทุน รวมถึงข้อจำกัดและปัญหาที่เผชิญ ควบคู่กับการวิเคราะห์ศักยภาพของพื้นที่ เช่น สภาพดิน น้ำ ภูมิอากาศ เพื่อให้เห็นภาพรวมของต้นทุนและโอกาสในการพัฒนาอย่างชัดเจน ขั้นตอนนี้คือจุดเริ่มต้นที่สำคัญที่สุด เปรียบเสมือนการสำรวจเข็มทิศก่อนออกเดินทาง เพื่อให้เกษตรกรเข้าใจถึงศักยภาพ ข้อจำกัด และโอกาสของตนเองและพื้นที่เพาะปลูก

ขั้นตอนที่ 2 วิเคราะห์ปัจจัยแวดล้อม สร้างความรู้พื้นฐาน เมื่อเข้าใจตนเองและพื้นที่แล้ว ควรมีการเรียนรู้ หรือเสริมความรู้พื้นฐานที่เกี่ยวข้อง เช่น ระบบนิเวศการเกษตร การจัดการดิน น้ำ และปัจจัยการผลิต รวมถึงการวิเคราะห์ปัจจัยแวดล้อมภายนอกที่มีผลต่อการผลิต เช่น สภาพตลาด นโยบาย หรือความเสี่ยงต่าง ๆ เพื่อให้เกษตรกรสามารถตัดสินใจได้อย่างมีข้อมูลรองรับ

ขั้นตอนที่ 3 ทบทวน กำหนดเป้าหมาย และออกแบบระบบการผลิต ในขั้นตอนนี้ เกษตรกรจะนำข้อมูลที่ได้มาทบทวนร่วมกัน เพื่อกำหนดเป้าหมายที่เหมาะสมกับบริบทของตนเอง ทั้งในระยะสั้นและระยะยาว ซึ่งกรอบในการตั้งเป้าหมายการพัฒนาระดับครัวเรือนควรพิจารณาใน 3 มิติ คือ:

- **เศรษฐกิจ:** การสร้างความมั่นคงทางรายได้ ลดรายจ่าย และสามารถพึ่งพาตนเองทางการเงินได้
- **สังคม:** การมีส่วนร่วมในกิจกรรมของชุมชน การสร้างความสัมพันธ์ที่ดี และการเกื้อกูลกัน
- **สิ่งแวดล้อม:** การฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ การรักษาระบบนิเวศ และการทำเกษตรที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม

การมองภาพรวมทั้งสามมิตินี้เป็นรากฐานที่สำคัญ เพราะเป็นการสร้างภูมิคุ้มกันให้แก่ครัวเรือนและชุมชนในระยะยาว ความมั่นคงทางเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียวอาจไม่ยั่งยืนหากต้องแลกมาด้วยความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อมหรือความขัดแย้งในสังคม ในทางกลับกัน สังคมที่เข้มแข็งและสิ่งแวดล้อมที่อุดมสมบูรณ์คือต้นทุนสำคัญที่เอื้อให้เกิดกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่มั่นคง อย่างไรก็ตาม เกษตรกรสามารถตั้งเป้าหมายตามความพร้อมและศักยภาพของตนเอง เช่น หากต้องการสร้างความมั่นคงด้านเศรษฐกิจเป็นลำดับแรก ก็ให้ความสำคัญกับการวางแผนการผลิตและการตลาดเป็นสำคัญ ส่วนมิติอื่นจะเป็นกิจกรรมรองลงมา

นอกจากนี้ การวางวัตถุประสงค์ของการทำการเกษตรที่ชัดเจน เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่จะช่วยให้ เกษตรกรสามารถออกแบบระบบการผลิต เช่น การเลือกชนิดพืช การจัดสรรพื้นที่ วางผังแปลงเกษตร การวางแผนการใช้ทรัพยากร การวางแผนการผลิต โดยเกษตรกรสามารถวางระดับของการทำการเกษตรของตนเองไว้ ในแต่ละช่วง เช่น

- **ระดับพึ่งตนเองขั้นพื้นฐาน** เป้าหมายหลักคือการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือน ช่วยลดรายจ่าย สร้างความมั่นคงทางอาหาร และมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นจากอาหารที่ปลอดภัย
- **ระดับแบ่งปัน สร้างรายได้** เมื่อผลิตได้เพียงพอต่อการบริโภคแล้ว จะมีผลผลิตส่วนเกินสำหรับแบ่งปันหรือจำหน่าย เป็นการยับยั้งจากการผลิตเพื่อความมั่นคงสู่การมองเห็นโอกาสทางเศรษฐกิจในผลผลิตของตนเอง
- **ระดับก้าวหน้า พัฒนาธุรกิจมุ่งสู่การผลิตเชิงพาณิชย์** หรือการเป็นผู้ประกอบการธุรกิจ มีการจัดการที่เป็นระบบ ตั้งแต่การควบคุมคุณภาพ การสร้างแบรนด์ ไปจนถึงการเจรจาต่อรองในตลาดที่กว้างขึ้น และอาจรวมกลุ่มเพื่อสร้างธุรกิจของชุมชน

ขั้นตอนที่ 4 วางผังแปลง วางแผนการผลิต ทดลอง และปรับปรุง เมื่อได้แนวทางแล้ว จะเข้าสู่การลงมือปฏิบัติ โดยเริ่มจากการวางผังแปลงและวางแผนการผลิตในระดับแปลงจริง พร้อมทั้งทดลองทำในบางส่วน ก่อน เพื่อเรียนรู้จากผลลัพธ์ที่เกิดขึ้น จากนั้นจึงนำมาปรับปรุงให้เหมาะสมยิ่งขึ้น กระบวนการนี้ช่วยลดความเสี่ยง และเพิ่มความมั่นใจในการปรับเปลี่ยน เกษตรกรสามารถใช้วิธีการวางผังแปลงและวางแผนการใช้พื้นที่จากผังแปลง ก็จะทำให้เกิดความชัดเจนและใช้ในการประเมินตนเอง หรือแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับเพื่อเกษตรกรได้ง่าย

ขั้นตอนที่ 5 เตรียมตัว เตรียมดิน น้ำ พันธุ์ และปัจจัยต่าง ๆ การเตรียมความพร้อมเป็นขั้นตอนสำคัญ ที่ส่งผลต่อความสำเร็จของการผลิต ไม่ว่าจะเป็นการปรับปรุงดิน การจัดการแหล่งน้ำ การคัดเลือกพันธุ์พืช หรือ การเตรียมวัสดุอุปกรณ์ต่าง ๆ ให้พร้อมใช้งานอย่างเหมาะสม ซึ่งในขั้นตอนนี้ ในส่วนของหน่วยงานภายนอก อาจเข้ามามีบทบาทในการสนับสนุนเพื่อให้เกษตรกรสามารถปรับเปลี่ยนได้เร็วขึ้น

ขั้นตอนที่ 6 ลงมือปฏิบัติ ดูแล ใส่ใจ บันทึกข้อมูล เข้าสู่การดำเนินการผลิตจริง โดยเน้นการดูแลแปลง ทั้งการปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ตามระบบที่วางแผนไว้ เช่น การเลือกพันธุ์ การเตรียมดิน การปลูกหรือเลี้ยง การให้น้ำ กำจัดวัชพืช โรค และแมลงศัตรูพืช อย่างสม่ำเสมอ ควบคู่กับการบันทึกข้อมูล เช่น ต้นทุน ผลผลิต ปัญหาที่พบ หรือวิธีการแก้ไข ข้อมูลเหล่านี้จะเป็นฐานสำคัญในการเรียนรู้และพัฒนาในรอบถัดไป ในขั้นตอนนี้ เจ้าหน้าที่ส่งเสริมควรเข้าติดตามเยี่ยมเยียน เพื่อทราบถึงสถานการณ์ความเคลื่อนไหว การเปลี่ยนแปลง และปัญหาที่เกิดขึ้นเพื่อคอยให้คำปรึกษาหรือสนับสนุนตามความจำเป็น

ขั้นตอนที่ 7 จัดการผลผลิต แปรรูป เพิ่มมูลค่า หลังจากได้ผลผลิตแล้ว ควรมีการจัดการทั้งในด้านการคัดแยก การเก็บรักษา และการแปรรูปผลผลิตเพื่อยืดอายุการเก็บรักษาและสร้างความหลากหลายของผลิตภัณฑ์ เพิ่มมูลค่าผลผลิตผ่านการพัฒนาบรรจุภัณฑ์หรือการสร้างตราสินค้า รวมถึงการพัฒนาคุณภาพ และมาตรฐานให้ตรงกับความต้องการของตลาด ซึ่งจะช่วยสร้างรายได้ที่มั่นคงมากขึ้น ในขั้นตอนนี้ หน่วยงานภายนอก

สามารถสนับสนุนโดยพิจารณาจากความพร้อมของเกษตรกร และใช้หลักการบูรณาการหน่วยงานที่เกี่ยวข้องด้านต่าง ๆ เข้ามาสนับสนุนได้ โดยเฉพาะในขั้นของการทดลอง

ขั้นตอนที่ 8 สรุปบทเรียน ประเมินตนเอง ในทุกปี หรือเมื่อสิ้นสุดการทำกิจกรรมต่าง ๆ โดยเกษตรกรควรร่วมกันทบทวนผลการดำเนินงานที่ผ่านมา ทั้งในด้านความสำเร็จ ปัญหา ข้อผิดพลาด และสิ่งที่ต้องปรับปรุงเพื่อนำไปใช้เป็นบทเรียนสำหรับการพัฒนาครั้งต่อไป สำหรับการประเมินตนเอง สามารถสนับสนุนให้เกษตรกรดำเนินการประเมินตนเอง โดยกำหนดตัวชี้วัดของกลุ่มหลักร่วมกัน ให้สอดคล้องกับเป้าหมายของกลุ่ม และตัวชี้วัดความสำเร็จที่กลุ่มต้องการเห็นการเปลี่ยนแปลง โดยกำหนดเป็นหมวดหมู่ และข้อย่อยที่สามารถประเมินตนเองได้แบบไม่ซับซ้อน

สำหรับการประเมินตนเอง สามารถสนับสนุนให้เกษตรกรดำเนินการประเมินตนเอง โดยกำหนดตัวชี้วัดของกลุ่มหลักร่วมกัน ให้สอดคล้องกับเป้าหมายของกลุ่ม และตัวชี้วัดความสำเร็จที่กลุ่มต้องการเห็นการเปลี่ยนแปลง โดยกำหนดเป็นหมวดหมู่ และข้อย่อยที่สามารถประเมินตนเองได้แบบไม่ซับซ้อน แล้วสามารถดำเนินการได้ ดังนี้

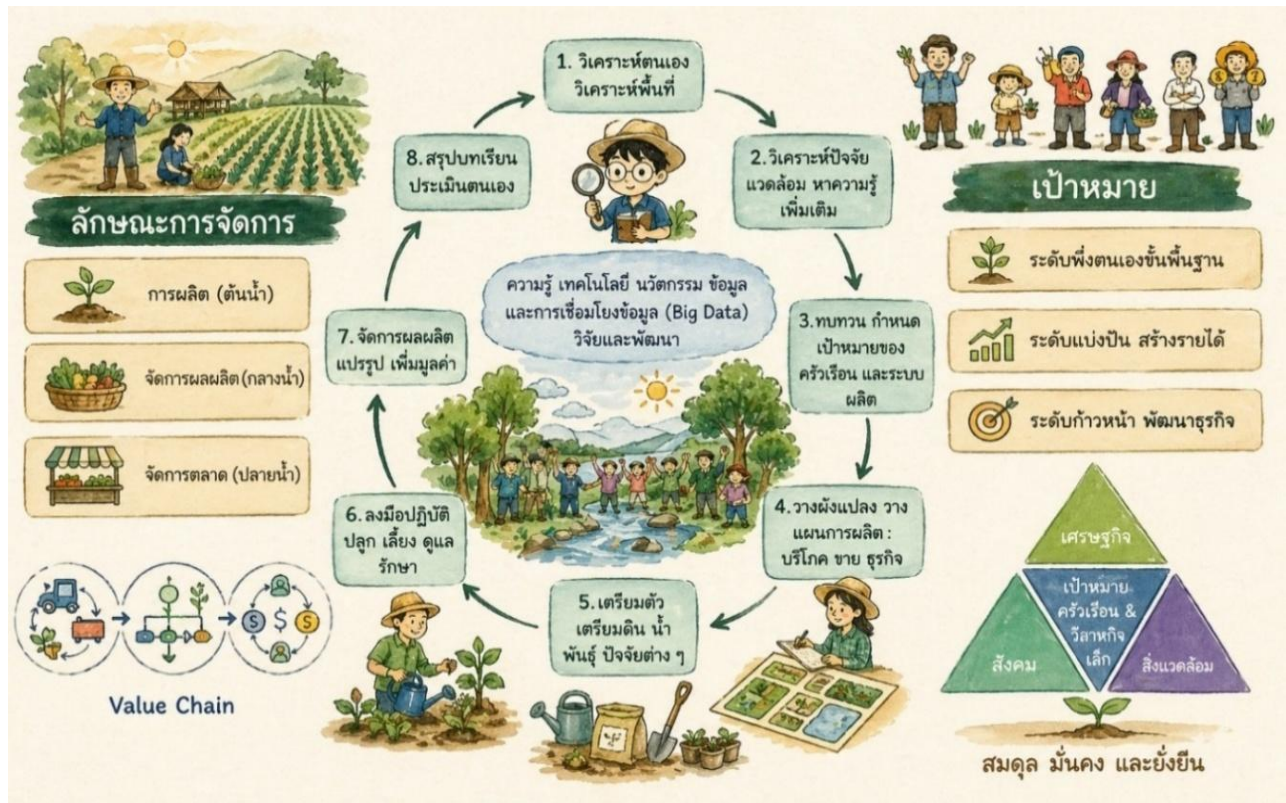
- (1) เกษตรกรแบ่งเป็นระบบกลุ่มย่อย ดูแลกันภายในกลุ่ม เลือกผู้ประสานกลุ่มย่อย 1 รายเพื่อช่วยเชื่อมต่อกับกลุ่มหลัก
- (2) ใช้เวทีกลุ่มย่อยและประชุมสัญจรไปตามแปลงของสมาชิก ในการพูดคุย แลกเปลี่ยนและประเมินตนเอง ตามตัวชี้วัด โดยเจ้าหน้าที่ส่งเสริมสามารถเข้าร่วมสังเกตการณ์ และช่วยวิเคราะห์ผลให้เป็นระบบมากขึ้นเพื่อให้เกษตรกรทราบผลการเปลี่ยนแปลงของตนเองเทียบกับกลุ่มย่อย และผู้ประสานนำผลไปแลกเปลี่ยนในกลุ่มหลัก พร้อมปัญหาอุปสรรค และบทเรียนจากกลุ่มย่อย

2.3.2 ปัจจัยสำคัญที่สนับสนุนความสำเร็จของกระบวนการ

1) ความรู้ เทคโนโลยี นวัตกรรม ข้อมูลและการเชื่อมโยงข้อมูล (Big Data) และการวิจัยและพัฒนา การนำองค์ประกอบเหล่านี้มาปรับใช้ จะช่วยเพิ่มประสิทธิภาพการผลิต สร้างความได้เปรียบทางการแข่งขัน และทำให้สามารถตอบสนองต่อแนวโน้มตลาดที่เปลี่ยนแปลงไปได้

2) **ปัจจัยการผลิตและโครงสร้างพื้นฐาน:** การเข้าถึงปัจจัยการผลิตที่มีคุณภาพอย่างเพียงพอ และการมีโครงสร้างพื้นฐานที่จำเป็น เช่น ระบบชลประทาน เส้นทางคมนาคม และโรงแปรรูปขนาดเล็กในชุมชน เป็นสิ่งสำคัญที่ช่วยลดต้นทุนและสนับสนุนกิจกรรมทางการเกษตร

3) **การมีส่วนร่วมและภาคีเครือข่าย:** การมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชนในการตัดสินใจและลงมือทำ ร่วมกับการสนับสนุนจากภาคีเครือข่ายภายนอก เช่น ภาครัฐ สถาบันการศึกษา และภาคเอกชน เป็นหัวใจสำคัญที่สร้างความเข้มแข็งและพลังในการขับเคลื่อนการพัฒนา

ภาพที่ 2.6 สรุปขั้นตอนกระบวนการ เรียนรู้ร่วมเพื่อการเปลี่ยนผ่านของเกษตรกรสู่เกษตรกรยั่งยืน

บรรณานุกรม

- กองส่งเสริมการอารักขาพืชและการจัดการดินปุ๋ย. (2566). *กระบวนการโรงเรียนเกษตรกร*. บทเรียนอิเล็กทรอนิกส์ (e-Learning) วิชากระบวนการโรงเรียนเกษตรกร (Farmer Field School). สำนักพัฒนาการถ่ายทอดเทคโนโลยี กรมส่งเสริมการเกษตร.เอกสารออนไลน์. สืบค้นจาก <https://k-station.doae.go.th/?p=1398>
- ครรชิต พุทธิโกษา. (2554). *คู่มือการพัฒนาชุมชนแห่งการเรียนรู้ฉบับสมบูรณ์*. สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ. <http://www.kruinter.com/file/29720141006205700-%5Bkruinter.com%5D.pdf>.
- จิตติ มงคลชัยอรัญญา. (2540). *การศึกษาชุมชนเพื่อการพัฒนา*. กรุงเทพมหานคร: เอกสารประกอบการเรียนภาควิชาการพัฒนาชุมชน, คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ. (2546). *กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา*. กรุงเทพฯ : โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข (สรส).
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาระบบราชการ (ก.พ.ร.). (2560). *การบริหารราชการแบบมีส่วนร่วม: เทคนิควิธีและการนำไปสู่การปฏิบัติ*. กรุงเทพฯ: ศูนย์สื่อและสิ่งพิมพ์แก้วเจ้าจอม มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา.
- อรัญญ์ กักพล. (2552). *คู่มือการมีส่วนร่วมของประชาชน สำหรับนักบริหารท้องถิ่น*. กรุงเทพฯ : จริยสุนิทางค์การพิมพ์.http://www.kpi.ac.th/media_kpiacth/pdf/M10_485.pdf.
- อาทิตยา พองพรหม. (2553). *เครือข่ายเพื่อการพัฒนาชุมชน*. เอกสารวิชาการ ฉบับที่ 120. สำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม. กรุงเทพฯ.
- Bijlmakers, H. (2548). *ทบทวนความทรงจำ โรงเรียนเกษตรกรเพื่อการจัดการศัตรูพืชด้วยวิธีผสมผสาน*. โครงการ IPM DANIDA กรมวิชาการเกษตร เอกสารออนไลน์. สืบค้นจาก https://books.bijlmakers.com/wp-content/uploads/Refresh_your_Memory_Thai.pdf
- Khisa, G. (2004). *Farmers field school methodology: Training of trainers manual* (1st ed.). Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- Kumar, S. (2002). *Methods for Community Participation: A Complete Guide for Practitioners*. New Delhi: Vistaar Publications.
- Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO.) (2019). *Agricultural extension manual for extension workers* (S. M. N. Khalid & S. Sherzad, Eds.). Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO).

Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). (2016). *Farmer field school guidance document: Planning for quality programmes*. Food and Agriculture Organization of the United Nations. Generated by NotebookLM, Open AI, 12 มกราคม 2569

Food Security and Livelihoods Cluster & iMMAP Inc.(2024).*Participatory Rural Appraisal Manual*. Ukraine.

Sontaki, B.S., et al. (2019). *Participatory Rural Appraisal (PRA) (Tools & Techniques)*. Training Program on Participatory Rural Appraisal (PRA) and Communication Strategies Including Integrated Watershed Management 26-29 September 2019. ICAR National Academy of Agricultural Research Management.

